

Zorg voor de armenzorg

De financiën van armenzorginstellingen uit de provincie Utrecht in de achttiende eeuw (Herziene versie)

Naam: Rob de Ridder
Studentnummer: 3372006
Vak: OZS III: Keeping it in the family
Datum: 22-02-2012

Inhoudsopgave

<u>Zorg voor de armenzorg.....</u>	<u>1</u>
<u>De financiën van armenzorginstellingen uit de provincie Utrecht in de achttiende eeuw</u> <u>(Herziene versie).....</u>	<u>1</u>
<u>Inhoudsopgave.....</u>	<u>2</u>
<u>Inleiding.....</u>	<u>3</u>
<u>Deel 1: De jaarrekeningen van de Stichting de Armen de Poth en het Sint Bartholomeus</u> <u>Gasthuis.....</u>	<u>4</u>
<u>Korte geschiedenis van de Stichting De Armen de Poth.....</u>	<u>4</u>
<u>Korte geschiedenis van het Sint Bartholomeus Gasthuis.....</u>	<u>6</u>
<u>Opmerkingen over (de verwerking van) de jaarrekeningen.....</u>	<u>8</u>
<u>Beschrijving van de jaarrekeningen van de Stichting de Armen de Poth.....</u>	<u>9</u>
<u>Analyse van de jaarrekeningen van de Stichting de Armen de Poth.....</u>	<u>11</u>
<u>Beschrijving van de jaarrekeningen van het Sint Bartholomeus Gasthuis.....</u>	<u>13</u>
<u>Analyse van de jaarrekeningen van het Sint Bartholomeus Gasthuis.....</u>	<u>15</u>
<u>Vergelijking van de jaarrekeningen van de Stichting de Armen de Poth en het Sint</u> <u>Bartholomeus Gasthuis.....</u>	<u>17</u>
<u>Deel 2: De financiering van de armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de</u> <u>achttiende eeuw.....</u>	<u>19</u>
<u>Armenzorg in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw.....</u>	<u>19</u>
<u>Inkomsten en uitgaven van de armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de</u> <u>achttiende eeuw.....</u>	<u>20</u>
<u>Een concrete vergelijking tussen verschillende armenzorginstellingen uit de Nederlandse</u> <u>Republiek.....</u>	<u>21</u>
<u>Conclusie.....</u>	<u>23</u>
<u>Bijlage 1: Jaarrekeningen van Stichting de Armen de Poth.....</u>	<u>24</u>
<u>Bijlage 2: Jaarrekeningen van het Sint Bartholomeus Gasthuis.....</u>	<u>29</u>
<u>Bijlage 3: Gebruikte grafieken.....</u>	<u>34</u>

Inleiding

De historiografie is jarenlang gedomineerd geweest door de geschiedenis van grote, belangrijke politieke figuren en grootschalige politieke gebeurtenissen. De laatste decennia is er binnen de geschiedschrijving echter steeds meer belangstelling gekomen voor de gewone man en zijn dagelijkse leven. Zo is er ook belangstelling gekomen voor de armen in historische samenlevingen, waaronder de Nederlandse samenleving in de vroegmoderne tijd. Er is al regelmatig onderzoek gedaan naar hoe de armen in de Nederlandse Republiek overleefden. Uit deze studies blijkt dat particuliere armenzorginstellingen een belangrijke rol speelden in het overleven van de armen onder de bevolking. Een vraag die daarbij in mij opkomt, maar in veel gevallen niet wordt gesteld – laat staan beantwoord – is hoe de (particuliere) armenzorginstellingen zelf eigenlijk overleefden. De zorg die aan de armen werd geleverd moest immers ergens van betaald worden en in het geval van een particuliere instelling werd dit niet uit belastingen betaald. In dit onderzoek wil ik gaan onderzoeken waar armenzorginstellingen hun inkomsten dan wel vandaan haalden, wat hun uitgaven eigenlijk waren en hoe ze financieel gezien hun toekomst veilig stelden. Kortom: ik ga onderzoeken hoe armenzorginstellingen financieel gezien overleefden. Het is echter ondoenlijk om in dit onderzoek alle armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek gedurende haar hele bestaan te onderzoeken. Daarom zal ik mij in het archiefonderzoek gaan beperken tot armenzorginstellingen uit de provincie Utrecht in de achttiende eeuw. Daarna zal ik de financiële situatie van de door mij onderzochte armenzorginstellingen gaan vergelijken met een aantal andere armenzorginstellingen verspreid over de gehele Nederlandse Republiek om zodoende een beeld te vormen over de financiering van de armenzorg in de Nederlandse Republiek. Er is nog niet veel onderzoek gedaan naar de financiële situatie van armenzorginstellingen in de provincie Utrecht in de achttiende eeuw, wat het archiefonderzoek mijns inziens rechtvaardigt.

Ik ga mijn onderzoek naar de financiële situatie van armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw opsplitsen in twee delen. In het eerste deel ga ik de jaarrekeningen van twee armenzorginstellingen uit de provincie Utrecht over de jaren 1750/1758 analyseren om een beeld te krijgen van de financiële situatie van deze twee armenzorginstellingen. Vervolgens wil ik in het tweede deel mijn bevindingen uit het eerste deel aanvullen met secundaire literatuur om zodoende een antwoord te vinden op de vraag: ‘Hoe slaagden armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek er in de achttiende eeuw in om financieel het hoofd boven water te houden?’. Tenslotte heb ik de jaarrekeningen die ik heb verwerkt voor mijn onderzoek nog als bijlagen toegevoegd.

Deel 1: De jaarrekeningen van de Stichting de Armen de Poth en het Sint Bartholomeus Gasthuis

Zoals gezegd ga ik in dit eerste deel van mijn onderzoek de jaarrekeningen van twee armenzorginstellingen uit de provincie Utrecht onder de loep nemen. De instellingen in kwestie zijn de Stichting de Armen de Poth uit Amersfoort en het Sint Bartholomeus Gasthuis uit de stad Utrecht. De keuze voor deze twee instellingen is voortgekomen uit mijn woonplaats en de context van mijn onderzoek. Ik woon namelijk in het dorp Hoogland, dat in 1974 is geannexeerd door Amersfoort en sindsdien officieel bij de gemeente Amersfoort hoort. Ondanks de lichte afkeer tegen Amersfoort die ik vanaf mijn geboorte heb meegekregen vond ik het toch interessant om een armenzorginstelling uit de stad Amersfoort te onderzoeken omdat dat mijn onderzoek toch wat levendiger maakt. Na wat onderzoek kwam ik er al snel achter dat de Stichting de Armen de Poth de bekendste armenzorginstelling in Amersfoort was en dat de archieven van deze instelling goed bewaard zijn gebleven. Zodoende viel mijn keuze op die instelling. Vervolgens ging ik op zoek naar een andere armenzorginstelling in de provincie Utrecht om een goede vergelijking mogelijk te maken die bij kan dragen aan het beantwoorden van de hoofdvraag van mijn onderzoek. Daarvoor besepte ik dat ik in ieder geval in een andere plaats moest gaan zoeken naar een instelling die de tevens enigszins andere taken uitvoerde dan de Armen de Poth. Zodoende ben ik terechtgekomen bij het Sint Bartholomeus Gasthuis, gevestigd in de andere grote stad van de provincie Utrecht: Utrecht. Dit gasthuis bood evenals de Armen de Poth zorg aan de armen, maar dan op een iets andere wijze. Nu durf ik niet te beweren dat ik met de jaarrekeningen van deze twee instellingen iets zinnigs kan zeggen over de financiën van alle armenzorginstellingen uit de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw, maar ik denk wel dat ik met deze gegevens beweringen uit secundaire literatuur kan aanvullen, bestrijden of onderbouwen om uiteindelijk een completer beeld te vormen van de financiën van armenzorginstellingen uit de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw.

Zo meteen ga ik eerst kort wat vertellen over de Stichting de Armen de Poth en het Sint Bartholomeus Gasthuis, zodat het duidelijk is over wat voor een armenzorginstellingen we het hebben. Vervolgens ga ik nog wat vertellen over de manier waarop ik het archiefmateriaal van de Armen de Poth en het Bartholomeus Gasthuis heb verwerkt. Daarna wil ik inhoudelijk ingaan op de jaarrekeningen van respectievelijk de Armen de Poth en het Bartholomeus Gasthuis. Tenslotte ga ik het eerste deel afsluiten met een vergelijking van de beide jaarrekeningen.

Korte geschiedenis van de Stichting De Armen de Poth

De Stichting De Armen de Poth vindt zijn oorsprong in het broederschap van de Heilige Geest dat sinds het midden van de veertiende eeuw in Amersfoort actief was. Dit christelijke broederschap hield zich bezig met verschillende vormen van liefdadigheid. In 1447 werd het liefdadigheidswerk van het broederschap van de Heilige Geest formeel vastgelegd in een document dat in samenwerking met het stadsbestuur tot stand kwam. Dit document is tevens de officiële oprichtingsakte van de Stichting De Armen de Poth. In de akte is te lezen dat de broeders van de Heilige Geest – ook wel de Pothbroeders genoemd – een gasthuis beheerden waarin zorgbehoevende mensen werden opgenomen die dat zelf niet konden bekostigen. Voorbeelden zijn: (chronisch) zieken, ouderen en arme reizigers. Daarnaast bezochten de broeders ‘Arme Huyssitende’ en voorzagen zij hen van noodzakelijke levensbehoeften. ‘Arme Huyssitende’ waren arme mensen die door ouderdom of ziekte niet in staat waren hun huis te verlaten. Tenslotte deelden de broeders bij de poorten van hun gasthuis ook nog giften uit aan de armen. Deze giften bestonden vaak uit eten, drinken en andere levensmiddelen en werden in de volksmond ‘de Poth’ genoemd. Zodoende is het

broederschap van de Heilige Geest aan zijn bijnaam – de Pothbroeders – gekomen en is tevens de naam van de stichting tot stand gekomen.¹

Aanvankelijk opereerden de Pothbroeders vanuit de binnenstad, maar aan het begin van het derde decennium van de zestiende eeuw verplaatsten de Pothbroeders hun hoofdkwartier naar de buitenstad, ten noordoosten van de binnenstad. Vermoedelijk had dit te maken met een grote brand die in 1520 in Amersfoort had gewoed. De grond waar zij hun nieuwe hoofdkwartier vestigden was al in het bezit van de Pothbroeders en heette per toeval ‘de Pothof’. Op de nieuwe locatie werd het Provenhuis gebouwd. Dit gebouw deed voornamelijk dienst als hoofdkantoor en als bakkerij waar de broden werden gebakken voor de uitdeling aan de armen die vanaf de verhuizing overigens plaatsvonden bij de Sint Joriskerk in plaats van bij de ingang van het gasthuis in de binnenstad. Vlak bij het nieuwe Provenhuis stond het Pesthuis wat – zoals de naam al aangeeft – diende als opvanghuis voor mensen die aan de pest leden. De Pothbroeders kregen van het stadsbestuur de taak van het verzorgen van de pestlijders in het Pesthuis opgelegd. In ruil daarvoor zouden de bezittingen van degenen die overleden in het Pesthuis aan de Stichting de Armen de Poth komen te vervallen. Vlakbij het grote Pesthuis stonden ook nog een aantal kleine pesthuisjes. Deze werden verhuurd aan daadkrachtigere pestlijders die tevens voor eigen verzorging zorgden.²

In 1547 kochten de Celzusters een aantal woningen op de grond van de Armen de Poth. De Celzusters waren een groep religieuze vrouwen die een kloosterleven leidden. Ze waren in 1487 vanuit Amsterdam naar Amersfoort gekomen en vestigden zich toen in een klein kloostertje in de binnenstad. In 1547 zaten de Celzusters in financiële moeilijkheden en moesten ze hun kloostertje verkopen, waarna ze zich vestigden bij de Armen de Poth. De Celzusters kregen van de Pothbroeders toestemming om gebruik te maken van het kapelletje en het kerkhof dat op het terrein van de Armen de Poth stond. Na het overlijden van de laatste Celzuster in 1592 vervielen al hun bezittingen aan Armen de Poth.³

In 1579 werd Amersfoort ingenomen door de legers van Prins Willem van Oranje en ging Amersfoort over naar de gereformeerde religie. Dit had uiteraard gevolgen voor de van oorsprong katholieke Stichting de Armen de Poth. Het meest belangrijke gevolg was dat het bestuur van de stichting uit handen werd genomen van de Pothbroeders en in handen kwam van stadsbestuurders. Vanaf de oprichting tot aan de Reformatie handelden de Pothbroeders onafhankelijk van het stadsbestuur en benoemden ze zelf nieuwe bestuursleden. In 1623 dwong het stadsbestuur de Pothbroeders om personen van gereformeerde religie voor te dragen voor het bestuur. Uiteindelijk bleken dit allemaal stadsbestuurders te zijn en kwam het bestuur van de Stichting de Armen de Poth in feite in handen van het stadsbestuur. Gelijktijdig met deze trend was de verandering van de benaming van de bestuurders; in de loop van de zeventiende eeuw veranderde dat van broeders naar regenten.⁴ Een ander gevolg van de inname en bekering tot het gereformeerde christendom van Amersfoort in 1579 was de opheffing van het gasthuis van de Armen de Poth in de binnenstad in het jaar 1654. In de vijftiende eeuw was Amersfoort een belangrijk bedevaartsoord geworden dankzij een eenvoudig Mariabeeldje met de naam Onze Lieve Vrouw ter Eem. Mensen kwamen van heinde en verre naar het beeldje om om genezing te vragen en om andere gebeden verhoord te zien worden. Veel van de pelgrims verkeerden in gebrekkige staat en belanden in grote getale in het gasthuis van de Pothbroeders om daar weer op sterkte te komen na hun zware heenreis en zich voor te bereiden op de terugreis. Na de Reformatie werden dit soort bedevaarten echter verboden en verdween een groot deel van de klandizie van het gasthuis. Dit gat werd opgevuld door mensen van een heel ander slag; bedelaars en plundersaars die misbruik

¹ M.L. van Rijckevorsel, *De Stichting de Poth: Een lange geschiedenis in een kort bestek* (Amersfoort 1990) 7-8

² Ibidem 12-15

³ Ibidem 19-21

⁴ Ibidem 32-37

maakten van het onderdak dat het gasthuis bood. Dit bewoog de regenten ertoe om in 1654 te besluiten het gasthuis op het heffen en het gebouw te verkopen.⁵

Krap twee decennia later werd besloten dat ook het Pesthuis niet meer nodig was; nadat de pest gedurende de vijftiende, zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw meerdere malen had gewoed in Amersfoort kwam die niet meer terug na het jaar 1667. In 1738 werd daarom besloten om het Pesthuis te ontruimen en het te verhuren aan geïnteresseerden. In de loop der jaren heeft het Pesthuis onder andere dienst gedaan als militaire kazerne en als opslagplaats.⁶ Evenals het grote Pesthuis werden ook de kleine pesthuisjes na de laatste pestuitbraak voor andere doeleinden gebruikt; ze werden verhuurd of gratis ter bewoning afgestaan aan onvermogen ouderen. Dit was echter geen nieuw verschijnsel; in tijden dat er geen pest heerste werden de kleine pesthuisjes namelijk al verhuurd en in 1657 werd besloten om de pesthuisjes ook gratis ter bewoning af te staan als er geen pest heerste.⁷

Samenvattend kan gesteld worden dat de taken van de Stichting de Armen de Poth sinds de oprichting redelijk varieerden en dat haar taken aan het einde van de zeventiende eeuw enigszins waren ingekrompen. De stichting was haar gasthuis in de binnenstad kwijt en daarnaast hoefde de stichting ook geen zorg meer te dragen voor pestlijders. Daar tegenover stond echter dat de stichting nu wel huisjes verhuurde of gratis ter bewoning afstond aan arme ouderen. Zodoende hield de stichting drie taken over; het uitdelen van giften, het bezoeken van de ‘Arme Huysittende’ en de het verhuur/ter bewoning afstaan van huisjes aan armen. Gedurende de achttiende en de negentiende eeuw zou dit takenpakket grotendeels ongewijzigd blijven. In de twintigste eeuw werd het takenpakket van de Stichting de Armen de Poth echter verder ingekrompen.

Na de Tweede Wereldoorlog werd duidelijk dat er eigenlijk steeds minder behoefte was aan voedseluitdelingen, maar dat er steeds meer behoefte was aan woonruimte. Daarbij vormde het wekelijks bakken van broden voor uitdeling een aanzienlijke kostenpost voor de stichting. Ondanks de eeuwenoude traditie van het brood bakken in eigen bakkerij besloot men in 1961 om de bakkerij toch maar te sluiten. De stichting ging echter nog wel door met het uitdelen van (fabrieks)voedsel aan de armen, maar ook daar kwam in 1975 uiteindelijk een einde aan omdat het bestuur vond dat het uitdelen van voedsel niet van die tijd was. Zodoende kwam er een einde aan de taak van het voedsel uitdelen en bleef er nog maar een taak over waarmee werd ingespeeld op de behoefte van die tijd: de voorziening van betaalbare woonruimte voor onvermogen ouderen.⁸

Vandaag de dag bestaat de Stichting de Armen de Poth nog steeds en heeft het zich tot doel gesteld om ouderen met een gering inkomen te voorzien van goedkope huisvesting. Dit doel probeert de stichting te bereiken door de oude pesthuisjes en de later bijgebouwde huisjes op het terrein van de Armen de Poth voor een aantrekkelijke prijs te verhuren aan ouderen met een gering inkomen.

Korte geschiedenis van het Sint Bartholomeus Gasthuis

Het Sint Bartholomeus Gasthuis is in 1367 opgericht door een tot op heden onbekende Utrechtse burger nabij de Smeetoren. Destijds stond het gasthuis echter nog bekend onder de naam Sint Apollonia Gasthuis. Het gasthuis moest onderdak gaan bieden aan pelgrims en andere armen personen, maar moest dat doen met geringe middelen. Daarom besloot de machtige heer van Abcoude en Duurstede – Willem van Abcoude en Duurstede (1345-1407) – in 1378 om het gasthuis onder zijn bescherming te nemen. Daarbij veranderde hij de naam

⁵ Ibidem 9-11

⁶ Ibidem 15

⁷ Ibidem 29

⁸ Ibidem 25-26

van het gasthuis van het Sint Apollonia Gasthuis naar het Sint Bartholomeus Gasthuis en veranderde hij de taken van het gasthuis. Het gasthuis zou niet meer onderdak bieden aan pelgrims en gezonde arme personen. Van nu af aan was het gasthuis bestemd voor langdurige, arme zieken, waardoor het gasthuis veel weg kreeg van een ziekenhuis.⁹ Willem van Abcoude en Duurstede richtte voor het gasthuis tevens een armenpot op. Hierin kon geld gedoneerd worden dat vervolgens werd gebruikt om voedseluitdelingen aan de armen te bekostigen die plaatsvonden bij vier bruggen aan de Oudegracht. In eerste instantie vonden de uitdelingen alleen op zondag plaats, maar in 1474 werd de woensdag daaraan toegevoegd. Om het voortbestaan van het Bartholomeus Gasthuis na zijn dood te garanderen, besloot Willem van Abcoude en Duurstede enkele maanden voor zijn overlijden om een broederschap – bestaande uit notabelen uit de stad Utrecht – op te richten dat de leiding over het gasthuis van hem overnam na zijn dood in 1407.¹⁰

In de vijftiende en zestiende eeuw kreeg het Bartholomeus Gasthuis verscheidene liefdadigheidsinitiatieven onder haar beheer, wat betekende dat de grootte en het takenpakket van het gasthuis toenam. De belangrijkste initiatieven die het Bartholomeus Gasthuis onder haar hoede kreeg waren het Willem-Arntszhuis in 1461 en de Sionskameren in 1514. Het Willem-Arntszhuis werd bij testament opgericht door de vooraanstaande Utrechtse burger Willem Arntsz; hij liet namelijk geld na aan het Sint Bartholomeus Gasthuis en het Sint Barbara Gasthuis met de opdracht daarvan een dolhuis op te richten dat onder het beheer kwam van beide instellingen. In het dolhuis moesten geestelijk zieken worden opgenomen die niet meer in de samenleving konden functioneren. De instelling werd bestuurd door twee broeders van het Bartholomeus Gasthuis en twee broeders van het Sint Barbara Gasthuis die elk jaar verantwoording moesten afleggen aan het stadsbestuur.¹¹ De Sionskameren waren opgericht door de schoenmaker Claes Goeyaertss en werden direct volledig onder het beheer van het Sint Bartholomeus Gasthuis gesteld. De Sionskameren waren een aantal woninkjes die samen een hofje vormden dat was gelegen aan de Nieuwegracht. De woningen waren vrijwoningen (= woningen waarover geen huur hoefde te worden betaald) die waren bedoeld voor arme mensen van boven de vijftig. Later (in ieder geval in 1750) moest er echter wel een geringe huur betaald worden voor de Sionskameren.¹²

Evenals de Stichting de Armen de Poth kreeg ook het Sint Bartholomeus tegen het einde van de zestiende eeuw met de reformatie te maken. Het broederschap bestond ook in het geval van het Bartholomeus Gasthuis uit katholieken en toen de stad Utrecht in 1580 officieel overging naar het gereformeerde christendom was het snel gedaan met de katholieke broeders. Na hun overlijden werden ze namelijk vervangen door calvinistische notabelen uit de stad. Tevens veranderde rond deze tijd ook de benaming van de bestuurders van broeders naar regenten.¹³

In de zeventiende ging het Bartholomeus Gasthuis over tot het opnemen van proveniers in het gasthuis. Proveniers waren mensen die tegen een fikse betaling voor de rest van hun leven door het gasthuis werden voorzien van onderdak, voedsel, kleding en eventueel zorg. De reden dat het Bartholomeus Gasthuis proveniers opnam was van financiële aard; om als provenier opgenomen te mogen worden moest fors worden betaald en als het gasthuis ruimte over had voor bewoners was het wel zo lonend om dat te op deze manier op te vullen.

De volgende belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van het Sint Bartholomeus Gasthuis vond plaats in het jaar 1817. In dat jaar wordt namelijk bij Koninklijk Besluit de

⁹ W.C. Schuilenburg en J.G.C. Joosting, *Catalogus van de archieven van de regenten der vereenigde gods- en gasthuizen (1311-1812)* Archief Utrecht toegang: 709-11. 250-251

¹⁰ Ibidem

¹¹ Website van het Utrechts Archief: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/thema/tijdbalk/1461>

¹² C.L. Temminck Groll (1960), *Nieuwegracht 89-117, Sionskameren*, in: M.H. Stafleu (red.) (1993), *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972*, blz. 174-176

¹³ Website van het Bartholomeus Gasthuis: <http://www.bartholomeusgasthuis.nl/historie.php>

stichting de Verenigde Gods- en Gasthuizen opgericht. Deze stichting bepaalde dat alle zieken in de Utrechtse gasthuizen (inclusief het Bartholomeus Gasthuis) werden overgeplaatst naar het algemene ziekenhuis (het Apostelgasthuis). Het Sint Bartholomeus Gasthuis werd vervolgens het algemene gasthuis van de stad Utrecht, alle andere gasthuizen werden opgeheven en de bewoners van die gasthuizen werden overgeplaatst naar het Bartholomeus Gasthuis. Deze bewoners waren voornamelijk bejaarden, waarmee het Bartholomeus Gasthuis vanaf 1817 een instelling werd die voornamelijk zorg en onderdak bood aan arme ouderen. In de twintigste eeuw kwam er een steeds beter sociaal stelsel voor de gehele bevolking en nam het Bartholomeus Gasthuis meer afstand van zijn liefdadige imago. Tegenwoordig bestaat het Bartholomeus Gasthuis nog steeds en heeft het gasthuis zich tot doel gesteld om senioren in de stad Utrecht van zorg te voorzien.¹⁴

Samenvattend bestond het takenpakket van het Sint Bartholomeus Gasthuis in de achttiende eeuw uit een aantal taken. De voornaamste taak was het verzorgen van arme zieken in het gasthuis aan de Lange Smeestraat. Daarnaast deed het Sint Bartholomeus Gasthuis – evenals de Armen de Poth – aan het uitdelen van voedsel aan de armen in de stad. Ook verhuurde ze woningen voor een schappelijke prijs aan arme personen of stelde deze woningen gratis ter beschikking aan arme personen. Tenslotte nam het Bartholomeus Gasthuis nog proveniers in die ze tevens verzorgden. Deze proveniers waren veelal oudere mensen, waardoor ook ouderenzorg binnen het takenpakket van het Sint Bartholomeus Gasthuis kan worden gerekend.

Opmerkingen over (de verwerking van) de jaarrekeningen

Het eerste wat ik op wil merken bij de jaarrekeningen is dat er in beide jaarrekeningen wordt gerekend met dezelfde munteenheid; namelijk de gulden. De gulden die in beide jaarrekeningen wordt gebruikt kan opgesplitst worden in twintig stuivers en één stuiver kan op zijn beurt weer opgesplitst worden in zestien penningen. Bedragen worden in beide rekeningen ook op dergelijke wijze genoteerd; een bedrag van bijvoorbeeld *f.* 405,625 wordt in de jaarrekeningen genoteerd als 405-12-8, oftewel 405 guldens, twaalf stuivers en acht penningen. In mijn verwerking van de jaarrekeningen heb ik deze vorm van noteren niet overgenomen. Ik heb er in mijn verwerking voor gekozen om de huidige vorm van notatie – notatie in guldens en centen – te gebruiken. Het bovenstaande bedrag noteer ik dus als *f.* 405,63. Er zijn twee redenen voor deze keuze: Ten eerste is notatie in guldens en centen makkelijker te lezen voor hedendaags publiek en ten tweede maakt deze notatie verwerking van de gegevens in programma's als Excel mogelijk.

De tweede opmerking die ik bij de jaarrekeningen wil plaatsen heeft te maken met de inkomsten en uitgavenposten die worden genoemd in de jaarrekeningen. Mijn versie van de jaarrekeningen komt grotendeels overeen met de originele versies, maar er zijn – naast de andere notatie van bedragen – ook nog een aantal verschillen.¹⁵ Ten eerste heb ik de benaming van de posten niet letterlijk overgenomen; ik heb de benaming ingekort en gemoderniseerd zodat het duidelijker is wat een inkomsten of uitgavenpost precies inhoudt. Wat ik bijvoorbeeld in de jaarrekening van de Armen de Poth '*Goederen van Jordean van de Maath*' heb genoemd, heet in de originele jaarrekening: '*Ontvangst van goederen wijlen Jordean van de Maath, zulks die bij testament aan dezen armen, genaamd de Poth, zijn gemaakt*'. Ten tweede heb ik in twee gevallen twee posten uit de originele jaarrekeningen samengevoegd tot één post in mijn versie van de jaarrekeningen omdat de posten in kwestie in zoverre met

¹⁴ Ibidem

¹⁵ Voor de originele jaarrekeningen van de Armen de Poth zie: Archief Eemland, Amersfoort, Stichting de Armen de Poth te Amersfoort, bnr. 0100, inventarisnummer 440. Voor de originele jaarrekeningen van het Bartholomeus Gasthuis zie: Archief Utrecht, Sint Bartholomeus-gasthuis te Utrecht, bnr. 709-11, inventarisnummer 1623-19 en 1623-20

elkaar overeen komen en de bedragen die erin genoemd worden zo klein zijn dat het de moeite niet is om ze beide apart te noemen. De posten waar ik het hier over heb zijn de posten 'Losrenten' in de jaarrekening van de Armen de Poth en 'Erfpachten' in de jaarrekening van het Bartholomeus Gasthuis. In beide gevallen waren de posten opgesplitst in langlopende en kortlopende lostenten/erfpachten, maar ik heb ze z gezegd dus samengevoegd.

De derde opmerking die ik bij de jaarrekeningen wil plaatsen is dat ik niet van alle posten zeker weet wat ze precies inhouden. Deze posten zijn: 'Aangemaakte goederen en timmeragie' in de jaarrekening van de Armen de Poth en 'Kortingen' en 'Volgende rekening' in de jaarrekening van het Bartholomeus Gasthuis. Ondanks dat ik de betekenis van deze drie posten niet precies weet denk ik dat het mijn verdere verhaal niet in de weg zal staan omdat in deze drie posten kleine bedragen worden genoemd die in de gehele jaarrekeningen maar een marginale rol spelen.

Ten vierde wil ik opmerken dat ik in mijn notatie van de jaarrekeningen – in tegenstelling tot de originele jaarrekeningen – de gemaakte winsten en verliezen niet heb meegenomen naar de daaropvolgende jaren. Winst of verlies meenemen naar het volgende jaar houdt in dat als er in een jaar winst of verlies wordt gemaakt deze wordt opgeteld bij respectievelijk de inkomsten of uitgaven van het daaropvolgende jaar. Zoals gezegd pasten de penningmeesters van zowel de Stichting de Armen de Poth als het Sint Bartholomeus Gasthuis deze methode toe. Het gevolg hiervan is echter dat de totale inkomsten of uitgaven die in de originele jaarrekeningen worden genoemd niet overeenkomen met de daadwerkelijke inkomsten of uitgaven van dat jaar. Om deze reden heb ik besloten de methode van de penningmeesters van de Armen de Poth en het Bartholomeus Gasthuis niet over te nemen; ik wil namelijk de daadwerkelijke inkomsten en uitgaven van jaar weergeven.

Tenslotte wil ik alvast vooruit lopen op mijn analyses van de jaarrekeningen door nu al aan te geven hoe ik wil gaan werken met de verschillende inkomsten- en uitgavenposten die worden genoemd in beide jaarrekeningen. Beide instellingen gebruiken een grote verscheidenheid aan inkomsten en uitgavenposten die ook nog eens verschillen tussen beide instellingen. Om een analyse van de posten te vergemakkelijken en tevens een zinnige vergelijking tussen de jaarrekeningen van beide instellingen mogelijk te maken, zal ik de inkomsten- en uitgavenposten van beide instellingen onder een aantal inkomsten- en uitgavencategorieën scharen die voor beide instellingen gelijk zijn (maar dus uit andere posten bestaan). De inkomstencategorieën die ik ga gebruiken zijn: Inkomsten uit onroerend goed, Inkomsten uit kapitaal en Overige inkomsten. De uitgavencategorieën die ik ga gebruiken zijn: Personeelskosten, Uitgaven aan belastingen, Uitgaven aan onderhoud, Uitgaven aan levensmiddelen en Overige uitgaven. Deze categorieën spreken grotendeels voor zich, maar desalniettemin zal ik bij beide instellingen kort toelichten wat ik allemaal onder iedere categorie heb geschaard voordat ik met een analyse van de jaarrekening begin.

Beschrijving van de jaarrekeningen van de Stichting de Armen de Poth

Een jaarrekening van de Stichting de Armen de Poth – zoals ik deze in Excel heb ingevoerd – ziet er als volgt uit¹⁶:

¹⁶ Voor alle jaarrekeningen van de Armen de Poth die ik heb ingevoerd zie Bijlage 1

Jaarekening van 1750			
Inkomsten		Uitgaven	
Landpachten	2214,00	Renten	95,41
Huus verhuur	113,00	Salarissen	414,93
Losrenten	57,66	Belastingen	904,61
Goederen Pesthuis	7,60	Timmeragien en reparaties	617,10
Goederen Celzusteren	35,00	Tarwe, rogge, boter, turf en hout	1175,34
Goederen Jordaan v.d. Maath	422,00	Onkosten penningmeester en regenten	382,68
Renten	35,44	Afgelost kapitaal en aangekochte goederen	0,00
Verkochte kleding en huisraad	0,00	Afschrijvingen	50,00
Aangemaakte goederen en timmeragie	114,57	Achterstallige betalingen	552,66
Afgelost kapitaal en verkochte goederen	0,00	Overige	525,74
Overgenomen leningen	68,75		
Houtgewas	456,93		
Gerestitueerde excijsen	74,60		
Overgeleverde restanten	2388,11		
Overige	85,90		
Totale inkomsten	6073,56	Totale uitgaven	4718,46

Zoals in deze jaarrekening te zien is bestaat deze uit veel verschillende posten. Ik heb al deze posten als volgt onder bovengenoemde categorieën ingedeeld en die zal ik nu langslopen.

Onder de inkomstencategorie 'Inkomsten uit onroerend goed' reken ik alle inkomsten die de instelling in kwestie haalde uit het bezit van onroerende goederen. In het geval van de Armen de Poth vallen onder deze categorie de posten 'Landpachten', 'Huis verhuur', 'Goederen Pesthuis', 'Goederen Celzusteren' en 'Goederen Jordan v.d. Maath'. De eerste twee van deze posten laten al zien hoe de Armen de Poth inkomsten haalde uit onroerend goed, namelijk door het te verhuren en te verpachten. Ook de inkomsten van de overige drie posten in deze categorie ('Goederen Pesthuis, Celzusteren en Jordaan van de Maath') bestonden uit huren en pachten op onroerend goed. Deze goederen had de stichting verworven van de achter 'Goederen' genoemde persoon of instelling. De Armen de Poth bezat in de achttiende eeuw grote gebieden landbouwgrond in de gemeente Amersfoort en omliggende gemeenten (waaronder Hoogland, Bunschoten, Leusden en Woudenberg). Daarnaast bezat Armen de Poth een aantal gebouwen binnen de stad Amersfoort. De Stichting de Armen de Poth had een groot deel van haar onroerende goederen verworven via schenking per testament. Het meest bekende voorbeeld is de schenking van Jordaan van de Maath. Deze vooraanstaande Amersfoortse burger besloot om bij zijn dood al zijn goederen na te laten aan de Armen de Poth en zoals in de jaarrekeningen te zien valt waren dit er nogal wat. Naast Jordaan van de Maath waren er nog velen anderen die goederen hebben nagelaten aan de Armen de Poth.¹⁷

De inkomstencategorie 'Inkomsten uit kapitaal' bestaat uit alle inkomsten die een instelling haalde uit kapitaal. Bij beide instellingen bestaan de inkomsten uit kapitaal bijna volledig uit rentes op uitgeleend kapitaal. In het geval van de Armen de Poth vallen onder deze categorie de posten 'Losrenten', 'Renten' en 'Overgenomen leningen'. De twee laatstgenoemde posten waren de ontvangen rentes, betaald over leningen met een aflossingstermijn. De post 'Losrenten' bestond uit renten over een andere soort lening die tegenwoordig niet meer voor komt; Bij een losrente betaalde de crediteur – in de Armen de Poth – een bepaald bedrag aan een debiteur. De debiteur betaalde vervolgens jaarlijks een vooraf afgesproken rente totdat hij het volledige bedrag had afbetaald, hierbij bepaalde de

¹⁷ Voor alle testamenten waarin de Armen de Poth goederen krijgt nagelaten verwijs ik door naar: Archief Eemland, Amersfoort, Stichting Armen de Poth te Amersfoort, bnr. 0100, inventarisnummer 1 tot en met 490

debiteur wanneer er werd afgelost en in de praktijk leidde dat er vaak toe dat zo'n losrenten decennia of zelfs eeuwen in stand bleef.

Vanzelfsprekend vallen onder de inkomstencategorie 'Overige Inkomsten' alle inkomstenposten die ik nog niet heb vermeld in de andere twee inkomstencategorieën. In het geval van de Armen de Poth zijn grootste deel van de posten die onder deze categorie vallen buitengewone inkomstenposten. In de originele jaarrekening worden deze posten aangeduid met 'Extraordinaris', wat neer komt op buitengewoon. Deze inkomsten zijn over het algemeen eenmalig van aard en de hoogte van de inkomsten uit deze posten verschilt dan ook sterk door de jaren heen. Enkele voorbeelden van dit soort posten zijn 'Houtgewas' – inkomsten uit de verkoop van percelen houtgewas – 'Overgeleverde Restanten' – achterstallige betalingen – en 'Afgelost kapitaal en verkochte goederen' – leningen die zijn afgelost en inkomsten van de verkoop van goederen.

De uitgavencategorieën zijn over het algemeen erg rechttoe rechtaan. De categorie 'Personeelskosten' bestaat uit de salarissen aan het personeel en andere kosten ten behoeve personeel van de instelling. Bij de Armen de Poth zijn bestaat deze categorie uit de posten: 'Salarissen' en 'Onkosten penningmeester en regenten'. Deze laatste post was opgebouwd uit de kosten die de penningmeester had gemaakt voor het opstellen van de jaarrekening en de kosten van de jaarlijkse herenmaaltijd. De regenten kregen namelijk geen salaris voor hun werkzaamheden voor de stichting, en om ze toch te belonen werd besloten om jaarlijks op kosten van de stichting een uitgebreid maal te organiseren voor de regenten en hun familie. Tevens werden andere notabelen uit de stad en omgeving uitgenodigd voor de maaltijd.

De volgende drie uitgavencategorieën beslaan in het geval van de Armen de Poth maar één uitgavenpost; de categorie 'Uitgaven aan belastingen' beslaat de post 'Belastingen, de categorie 'Onderhoudskosten' beslaat de post 'Timmeragien en reparaties' en de categorie 'Levensmiddelen' beslaat de uitgavenpost 'Tarwe, rogge, boter, turf en hout'. Onder de categorie en post belastingen vielen allemaal verschillende belastingen die de Armen de Poth moest betalen. Hierbij valt te denken aan belastingen die werden betaald aan schepenen en zeedijkbelastingen die werden betaald aan de waterschappen. De post 'Timmeragien en reparaties' vielen allerlei kosten die te maken hadden met het onderhoud van de gebouwen van de stichting. De kosten aan het onderhoud bestonden uit zaken als lonen van timmermannen en metselaars, maar ook uit de kosten van bouwmaterialen. De uitgaven in de post 'Tarwe, rogge, boter, turf en hout' kwamen neer op uitgaven aan levensmiddelen voor de bewoners van de gebouwen van de Armen de Poth en de 'Arme Huysitende'.

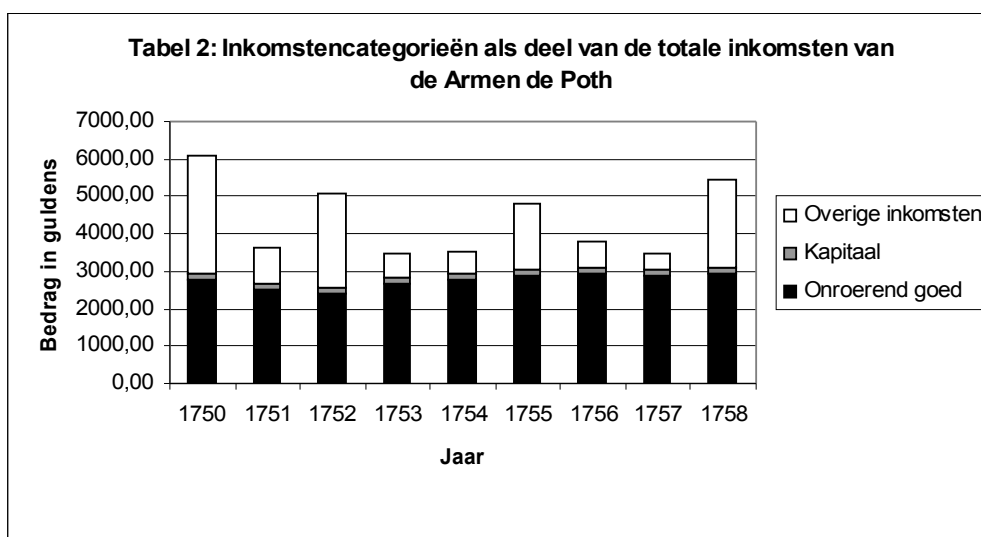
'Overige inkomsten' vormt de laatste uitgavencategorie en is opgebouwd uit alle uitgavenposten die ik nog niet heb genoemd. In tegenstelling tot de inkomsten is er bij de uitgavenposten geen spraken van 'Extraordinaris'-posten en dus beslaat de 'Overige uitgaven' –categorie voornamelijk uitgavenposten die ik simpelweg niet ergens anders kon plaatsen.

Analyse van de jaarrekeningen van de Stichting de Armen de Poth

Als je de jaarrekeningen van de Armen de Poth van 1750 tot en met 1758 naast elkaar legt valt het vrijwel meteen op dat de inkomsten en uitgaven per jaar sterk verschillen en dat er tevens grote verschillen zijn in de winst van de stichting. Dit is het beste zichtbaar in Tabel 1, waarin ik de totale inkomsten, totale uitgaven, winst en kasreserve van elk jaar op een rij heb gezet. Het verschil tussen het jaar met de hoogste inkomsten (het jaar 1750 met *f.* 6073,56) en het jaar met de laagste inkomsten (1753 met *f.* 3446,96) bedraagt bijvoorbeeld maar liefst *f.* 2626,60 en in het geval van de uitgaven bedraagt het verschil tussen de hoogste en laagste uitgaven (respectievelijk 1751 en 1755) *f.* 1845,43. De vraag is waar deze grote verschillen precies vandaan komen.

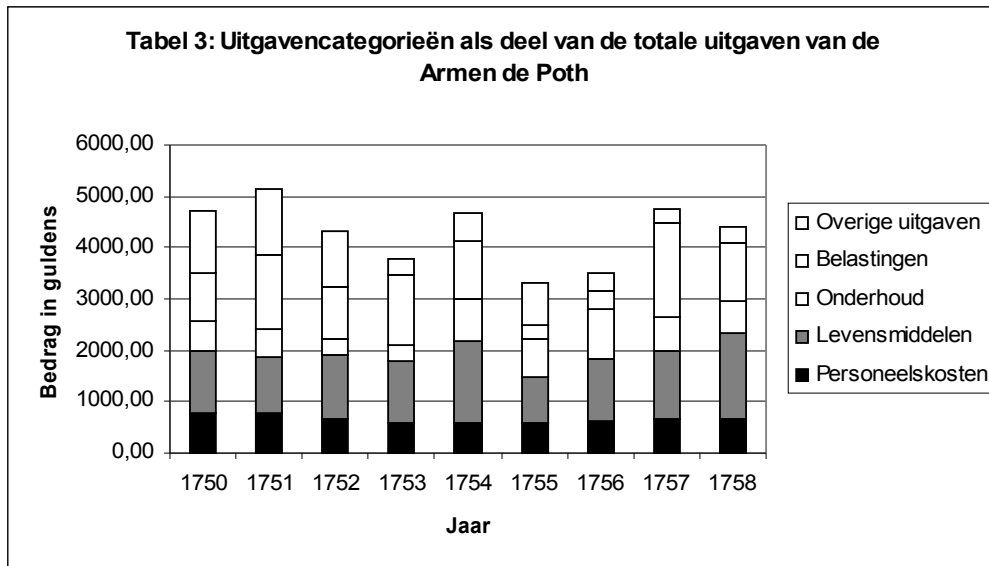
Jaar	Inkomsten	Uitgaven	Winst	Kasreserve
1750	6073,56	4718,46	1355,09	1492,23
1751	3636,21	5146,73	-1510,52	2847,33
1752	5084,75	4334,62	750,13	1336,81
1753	3446,96	3764,00	-317,04	2086,94
1754	3505,69	4664,03	-1158,33	1769,90
1755	4795,08	3301,30	1493,78	611,57
1756	3781,65	3505,94	275,71	2105,35
1757	3451,58	4779,53	-1327,96	2381,06
1758	5452,08	4391,01	1061,07	1053,10

In het geval van de inkomsten is die verklaring de revue eigenlijk al gepasseerd; de grote fluctuaties in de totale inkomsten zijn afkomstig van de fluctuaties in de 'Extraordinaris'-inkomstenposten die onder de inkomstencategorie 'Overige Inkomsten' vallen. Dit wordt mooi gedemonstreerd in Tabel 2 waarin ik de totale inkomsten heb opgesplitst in de drie inkomstencategorieën. Zoals in die grafiek te zien is vormen de inkomstencategorieën 'Inkomsten uit onroerend goed' en 'Inkomsten uit kapitaal' samen het stabiele deel van de inkomsten dat in de jaren 1750-1758 jaarlijks goed is voor een bedrag van tussen de 2500 en 3000 gulden. De grote verschillen in de totale inkomsten worden gemaakt door de categorie 'Overige Inkomsten' die dus bestaat uit veel sporadische inkomstenbronnen.

De grote fluctuaties in de totale uitgaven laten zich minder makkelijk verklaren dan die van de inkomsten. Dit komt mede doordat er in de jaarrekeningen geen onderscheid wordt gemaakt tussen gewone en buitengewone uitgaven. Maar de belangrijkste reden is dat vrijwel alle uitgavenposten sterk fluctueren zonder dat hierbij alle of sommige posten tegelijk toe of afnemen. Dit wordt duidelijk zichtbaar in Tabel 3 waarin de totale uitgaven zijn opgesplitst in de verschillende uitgavencategorieën. Op de categorie 'Personeelskosten' na is geen één categorie echt constant over de jaren die ik heb onderzocht. Als je naar de categorieën en de posten die daaronder vallen kijkt is dat eigenlijk ook wel best wel logisch; zaken als onderhoud en levensmiddelen zijn vrij moeilijk constant te houden als het aantal woningen dat wordt beheerd en het aantal mensen dat moet worden verzorgd per jaar verschilt. Het enige wat wel vreemd is en wat ik niet goed kan verklaren is waarom de uitgaven aan belastingen zo erg verschillen. De beste verklaring die ik daarvoor kan bedenken is dat veel

belastingen niet jaarlijks werden geïnd, maar om de paar jaar, waardoor sterke jaarlijkse fluctuaties mogelijk waren. In ieder geval is het wel zo dat de totale uitgaven van de Stichting de Armen de Poth zo sterk fluctueerden omdat alle uitgavencategorieën van de stichting sterk en zonder enig patroon fluctueerden. Uiteraard zijn de fluctuaties in de winst het gevolg van fluctuaties in de totale inkomsten en de totale uitgaven.

Naast de verklaring voor de sterke fluctuaties in inkomsten van de Armen de Poth, laat Tabel 2 nog wat interessants zien; het toont namelijk aan dat de Armen de Poth een stabiele inkomstenbron had dat bestond uit inkomsten uit onroerend goed en inkomsten uit kapitaal. Deze inkomstenbron was tevens verantwoordelijk voor een aanzienlijk deel van de totale inkomsten (zelfs in jaren met veel ‘Extraordinaris’-inkomsten); het aandeel van de inkomstencategorieën ‘Inkomsten uit onroerend goed’ en ‘Inkomsten uit kapitaal’ in het totale inkomen lag in de jaren 1750-1758 tussen de 49 en 89 procent. Met dit hoge en vaste inkomen kon de Stichting de Armen de Poth in de jaren 1750-1758 gemiddeld 68 procent van de totale uitgaven betalen.

Wat tenslotte ook nog opvallend is aan de inkomsten van de stichting is dat er nergens giften voorkomen in de jaarrekeningen. Waar veel liefdadigheidsinstellingen in de achttiende eeuw een aanzienlijk deel van hun jaarlijkse inkomsten haalden uit giften en collectes, kon de Stichting de Armen de Poth blijkbaar zonder en vond de stichting het ook niet nodig collectes te houden voor de stichting. Zoals ik al aangaf kreeg de stichting regelmatig per testament land en andere goederen geschonken en was dat voor de stichting blijkbaar genoeg om financieel het hoofd boven water te houden. Het voordeel van dit beleid was uiteraard wel de Stichting de Armen de Poth niet direct afhankelijk was van liefdadigheid, waardoor de stichting een eigen koers kon blijven varen.

Beschrijving van de jaarrekeningen van het Sint Bartholomeus Gasthuis

Zoals ik al heb aangegeven zijn de jaarrekeningen van het Sint Bartholomeus Gasthuis uit hele andere posten opgebouwd dan de jaarrekeningen van de Stichting de Armen de Poth. Desalniettemin zijn al deze posten wel onder dezelfde inkomsten- en uitgavencategorieën te scharen. Hieronder staat een voorbeeld van een jaarrekening van het Sint Bartholomeus Gasthuis¹⁸:

¹⁸ Voor alle jaarrekeningen van het Bartholomeus Gasthuis die ik heb ingevoerd zie Bijlage 2

Jaarrekening van 1750			
Inkomsten			
Erfpachten	9,78	Vorige rekening	145,92
Landpachten	1544,00	Huur	0,00
Oude renten en oud eigens	35,10	Wijn	144,00
Losrenten	2202,90	Begravenissen	0,00
Nieuwe Broeders	80,00	Weekelijkse uitgaven	271,05
De bus	0,00	Reiskosten	0,00
Overige	422,00	Tarwe, erwten etc.	223,30
Sionskameren	194,73	Boter en kaas	503,55
		Ossen en varkens	695,75
		Turf en hout	413,73
		Bier, azijn etc.	193,93
		Vlas, weefgetouw	22,00
		Salarissen	304,00
		Reparaties	132,50
		Kuipen en manden	24,00
		Kortingen	5,40
		Belastingen	382,19
		Overige	989,08
		Onkosten regenten	246,25
		Volgende rekening	130,10
Totaal	4488,50	Totaal	4826,74

Bij het Sint Bartholomeus Gasthuis bestaat de inkomstencategorie 'Inkomsten uit onroerend goed' uit de inkomstenposten 'Erfpachten' en 'Landpachten' en 'Sionskameren'. De eerste twee posten bestonden uit inkomsten die werden verkregen uit het verpachten van land en de verhuur van gebouwen die er soms op stonden. De inkomsten van de laatste post kwamen uit de verhuur van de Sionskameren die in 1514 onder het beheer van het gasthuis kwamen te staan. Evenals de Stichting de Armen de Poth bezat ook het Sint Bartholomeus veel landbouwgrond in verschillende gemeenten (waaronder Utrecht, Nieuwegein, Wijk bij Duurstede en Woudenberg) en verschillende gebouwen in de stad Utrecht. Het Bartholomeus Gasthuis had haar onroerend goed bezittingen ook voor een groot deel te danken aan schenkingen per testament die met enige regelmaat plaatsvonden.¹⁹ De inkomstencategorie 'Inkomsten uit kapitaal' heb ik in het geval van het Bartholomeus Gasthuis opgebouwd uit de posten: 'Oude renten en oud eigens' en 'Losrenten'. Deze twee posten komen overeen met de posten 'Renten' en 'Losrenten' uit de jaarrekening van de Armen de Poth. Tenslotte is er dan nog de laatste inkomstencategorie: 'Overige Inkomsten'. In de jaarrekeningen van het Bartholomeus Gasthuis wordt geen onderscheid gemaakt tussen gewone inkomstenposten en 'Extraordinaris'-inkomstenposten, maar alle posten van de categorie 'Overige Inkomsten' kunnen hier wel onder gerekend worden. De post 'Nieuwe Broeders' waren de inkomsten die het gasthuis verkreeg bij de benoeming van een nieuwe regent die bij toetreding veertig gulden moest betalen, de post 'De Bus' bestond uit schenkingen die waren gedaan ten behoeve van de voedseluitdelingen aan de armen en de post overige inkomsten bestond voor het grootste deel uit eenmalige inkomsten als de afbetaling van een lening of de toetreding van een provenier tot het gasthuis (en de betaling die daarbij gepaard ging. Allemaal buitengewone inkomsten dus.

De uitgavencategorie 'Personeelskosten' van het Sint Bartholomeus Gasthuis komt vrijwel volledig overeen met die van de Stichting de Armen de Poth; ook hier bestaat de

¹⁹ Voor deze testamenten zie: Archief Utrecht, Sint Bartholomeus-gasthuis te Utrecht, bnr. 709-11, inventarisnummer 1632 tot en met 1645

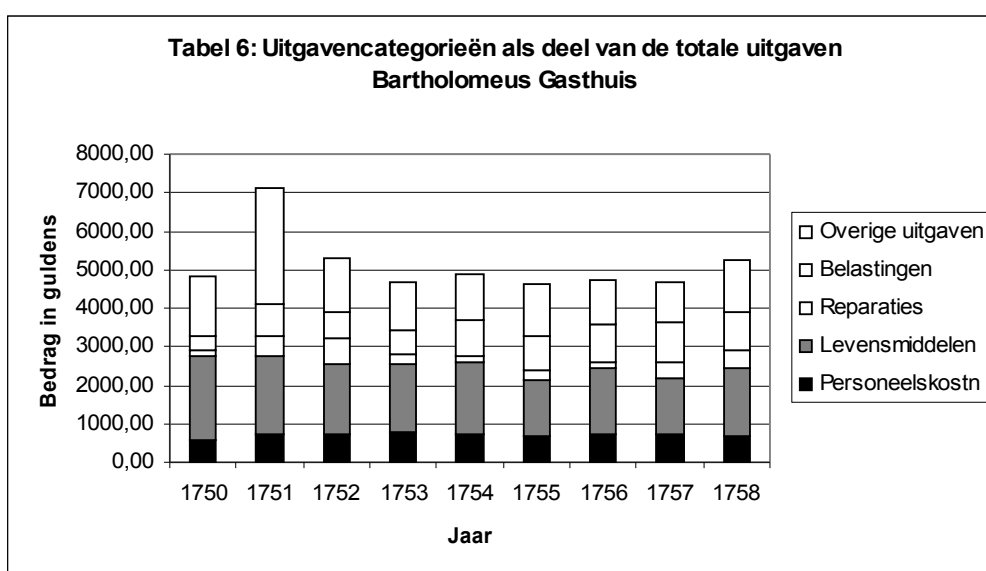
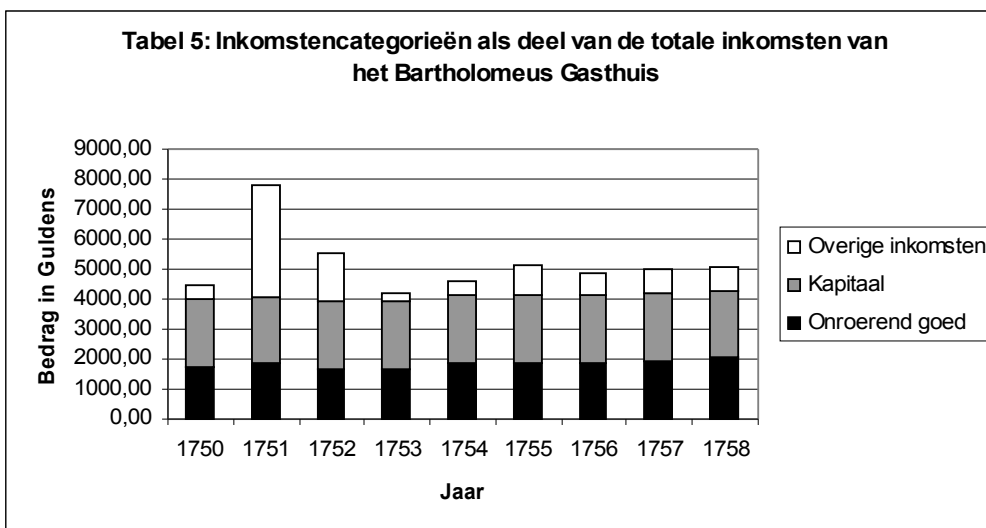
categorie uit de posten ‘Salarissen’ en ‘Onkosten regenten’. De laatste post was ook hier voor een groot deel opgebouwd uit de kosten van de jaarlijkse herenmaaltijd die werd georganiseerd voor de regenten – die geen vergoeding kregen voor hun werk voor het gasthuis – en hun familie. Onder de uitgavencategorie ‘Uitgaven aan belastingen’ heb ik de uitgavenposten ‘Kortingen’ en ‘Belastingen’ geschaard. De post ‘Belastingen’ in de jaarrekeningen van het Bartholomeus Gasthuis komt tevens overeen met dezelfde post in de jaarrekeningen van de Armen de Poth. De post ‘Kortingen’ zijn belastingen die het Bartholomeus Gasthuis betaalde voor bewoners van huizen die in het bezit waren van het Bartholomeus Gasthuis. Ook de post reparaties is hetzelfde voor het Bartholomeus Gasthuis en de Stichting de Armen de Poth. De uitgavencategorie ‘Uitgaven aan levensmiddelen’ is bij het Bartholomeus Gasthuis echter anders dan bij de Armen de Poth. Deze uitgavencategorie is bij het Bartholomeus Gasthuis namelijk veel uitgebreider dan bij de Armen de Poth. Onder deze uitgavencategorie vallen namelijk de posten ‘Tarwe, erwten etc.’, ‘Wijn’, ‘Boter en kaas’, ‘Ossen en varkens’, Turf en hout, ‘Bier en azijn etc.’, ‘Vlas, weefgetouw’ en ‘Kuipen en manden’. De laatste uitgavencategorie van het Bartholomeus Gasthuis – ‘Overige uitgaven’ – is opgemaakt uit de overige posten en de uitgaven die hiertoe behoren zijn uitgaven aan zaken als begrafenissen en huren.

Analyse van de jaarrekeningen van het Sint Bartholomeus Gasthuis

Evenals bij de Stichting de Armen de Poth valt het bij het Bartholomeus Gasthuis – op het moment dat je de jaarrekeningen naast elkaar legt – vrijwel meteen op dat er fluctuaties zijn in de totale inkomsten, de totale uitgaven en de winst. In het geval van het Bartholomeus Gasthuis zijn de fluctuaties echter wel een stuk kleiner. In een eenzelfde tabel over de totale inkomsten, totale uitgaven, winst en kasreserve als ik bij de Armen de Poth al heb getoond is in zwakkere mate eenzelfde patroon te zien.

Jaar	Inkomsten	Uitgaven	Winst	Kasreserve
1750	4488,50	4826,74	-338,24	-320,71
1751	7810,91	7092,84	718,07	-658,95
1752	5525,06	5310,02	215,03	59,12
1753	4214,26	4672,79	-458,54	274,15
1754	4605,51	4885,48	-279,98	-184,39
1755	5129,91	4626,61	503,29	-464,37
1756	4862,21	4706,15	156,05	38,93
1757	4999,96	4681,41	318,55	194,98
1758	5090,16	5269,71	-179,55	513,53

De verklaring voor de fluctuaties in de inkomsten, uitgaven en winst is in het geval van het Bartholomeus Gasthuis grotendeels hetzelfde als in het geval van Armen de Poth. Zoals in Tabel 5 te zien is, vormen de inkomstencategorieën ‘Inkomsten uit onroerend goed’ en ‘Inkomsten uit kapitaal’ samen het stabiele deel van de totale inkomsten en zijn de fluctuaties in de inkomsten afkomstig van de ‘Overige inkomsten’-categorie. Tabel 6 laat zien dat ook de vrijwel alle uitgavencategorieën van het Bartholomeus Gasthuis veel en onafhankelijk van elkaar fluctueerden. De fluctuaties zijn hier echter veel kleiner dan bij de Armen de Poth, wat tot gevolg heeft dat de fluctuatie in de totale uitgaven minder groot zijn, wat op zijn beurt weer tot gevolg heeft dat de fluctuaties in de winst een stuk minder groot zijn.

Het Sint Bartholomeus Gasthuis had – zoals in Tabel 6 te zien is – evenals de Stichting de Armen de Poth beschikking over een stabiele inkomstenbron die tevens een groot deel van de totale inkomsten uitmaakte. In het geval van het Bartholomeus Gasthuis was het aandeel van de stabiele inkomstenbron (bestaande uit inkomsten uit onroerend goed en kapitaal) in de totale inkomsten zelfs nog groter dan bij de Armen de Poth; het maakte in de jaren 1750-1758 tussen de 52 en 93 procent van de totale inkomsten uit en met deze stabiele inkomsten kon gemiddeld genomen 79 procent van de uitgaven worden betaald. In tegenstelling tot de Stichting de Armen de Poth, komen in de jaarrekeningen van het Sint Bartholomeus Gasthuis wel een aantal giften voor. Deze giften waren echter betrekkelijk klein en vonden sporadisch plaats. Giften vormden dus ook in het geval van het Bartholomeus Gasthuis geen essentieel onderdeel van de inkomsten, zoals dat bij andere liefdadigheidsinstellingen wel het geval was. Ook het Bartholomeus Gasthuis was in staat om zelfstandig het hoofd bovenwater te houden.

Tenslotte wil ik nog even ingaan op de jaarrekening van het jaar 1751. In dat jaar is er namelijk een hoge piek waar te nemen in zowel de inkomsten als de uitgaven. De piek in de inkomsten is afkomstig van het opnemen van twee proveniers. Zoals ik al heb verteld ging het Bartholomeus Gasthuis in de zeventiende eeuw over tot het opnemen van proveniers die een fiks bedrag betaalden om voor de rest van hun leven te worden verzorgd in het gasthuis. Uit deze jaarrekening blijkt hoe groot dat bedrag daadwerkelijk was en hoe lucratief het innemen van proveniers kon zijn. De twee proveniers waren een koppel en moesten ieder *f.* 1200,-

betalen om te mogen worden opgenomen. Een snelle rekensom leert dat ruim dertig procent van de totale inkomsten van het Bartholomeus dat jaar afkomstig was van het opnemen van twee proveniers. Dertig procent van de totale inkomsten van twee proveniers! Wat ik hiermee wil zeggen is dat het Bartholomeus Gasthuis dankzij de opname van proveniers enorme kapitaalinjecties kon binnenhalen, wat erg handig was als het gasthuis in economisch zwaar weer verkeerde. Bovendien kon het nieuwe kapitaal ook worden uitgeleend om zodoende de vaste inkomsten van de stichting te vergroten. Een andere mogelijkheid – die in 1751 werd gebruikt en die tevens de hoge uitgaven van dat jaar verklaart – was om het kapitaal te gebruiken om openstaande leningen af te lossen.

Vergelijking van de jaarrekeningen van de Stichting de Armen de Poth en het Sint Bartholomeus Gasthuis

Anders dan de jaarrekeningen van de Armen de Poth en het Sint Bartholomeus Gasthuis op het eerste gezicht doen vermoeden, vertonen de jaarrekeningen aantal overeenkomsten. Vooral als je de gegevens omzet in vergelijkbare categorieën – zoals ik heb gedaan – komen de overeenkomsten tussen de jaarrekeningen van de twee instellingen in beeld. De eerste overeenkomst tussen de jaarrekeningen van de twee instellingen is dat uit de jaarrekeningen van beide instellingen blijkt dat de inkomsten te verdelen zijn in een stabiel deel – dat bestaat uit inkomsten uit onroerende goederen en kapitaal – en een fluctuerend deel – dat voornamelijk bestaat uit inkomstenposten die eenmalig van aard zijn. In beide gevallen vormen de stabiele inkomsten in (vrijwel) alle jaren meer dan de helft van de totale inkomsten en wordt tevens ruim de helft van de jaarlijkse uitgaven door deze inkomsten gedekt. Er kan dus gesteld worden dat beide instellingen over een solide financiële basis beschikten waardoor ze voor hun jaarlijkse inkomsten niet direct afhankelijk waren van de giften van weldoeners. Ook aan de uitgavenkant zijn overeenkomsten tussen de twee instellingen waar te nemen. Bij beide instellingen zijn de personeelskosten eigenlijk de enige stabiele kostenpost, voor de rest fluctueren alle kostenposten zonder dat daarbij een patroon waar te nemen is. Een andere overeenkomst is dat beide instellingen over de negen jaren die ik heb onderzocht te maken hadden met fluctuaties in het totale inkomen, de totale uitgaven en – als gevolg daarvan – de winst.

In de fluctuaties in totale inkomsten, totale uitgaven en winst is echter tevens een verschil waar te nemen tussen de Stichting de Armen de Poth en het Sint Bartholomeus Gasthuis. De Armen de Poth had namelijk te maken met veel grotere fluctuaties dan het Bartholomeus Gasthuis. Dit komt in het geval van de inkomsten doordat de Armen de Poth in een aantal jaren te maken had met hoge eenmalige inkomsten; in de jaren 1750, 1752, 1755 en 1758 werd meer houtgewas verkocht dan in de andere jaren. Daarnaast werden er in 1750 en 1752 veel achterstallige betalingen ingelost en werd er in 1758 een lening aan de Armen de Poth afgelost. De grotere fluctuaties in uitgaven bij de Armen de Poth zijn te verklaren uit het feit dat alle uitgavencategorieën van de Armen de Poth simpelweg meer fluctueerden dan de tegenhangers bij het Bartholomeus Gasthuis.

Een ander (opmerkelijk) verschil tussen de Armen de Poth en het Bartholomeus Gasthuis is dat de verdeling van de stabiele inkomsten sterk verschilt. Bij de Armen de Poth bestaat het stabiele inkomen voor ongeveer 95 procent uit 'Inkomsten uit onroerend goed' en voor maar 5 procent uit 'Inkomsten uit kapitaal', bij het Bartholomeus Gasthuis zijn de stabiele inkomsten echter veel evenwichtiger verdeeld: ongeveer 45 procent van de inkomsten komt uit onroerend goed en de overige 55 procent komt uit inkomsten uit kapitaal. De verklaring voor dit verschil komt voort uit twee factoren: Ten eerste had het Bartholomeus Gasthuis waarschijnlijk minder onroerend goed in bezit dan de Armen de Poth – wat blijkt uit de opbrengsten die beide instellingen haalden uit onroerende goederen – en moest het de rest van zijn inkomsten dus ergens anders vandaan halen. Daar komt de tweede factor in beeld;

voornamelijk door de opname van proveniers kreeg het Bartholomeus Gasthuis veel meer kapitaal binnen dan de Armen de Poth. Dat kapitaal kon worden uitgeleend tegen rente, wat – uitgaande van de jaarrekeningen – ook op grote schaal is gebeurd. Volgens mij komt het verschil in de inkomstenverdeling dus doordat de Armen de Poth veel onroerend goed, maar weinig kapitaal bezat en het Bartholomeus Gasthuis juist minder onroerend goed bezat, maar juist veel meer kapitaal dat voornamelijk werd verkregen door de opname van proveniers.

Wat tenslotte ook nog een opvallend verschil is tussen de Armen de Poth en het Bartholomeus Gasthuis, is dat de kasreserve bij de Armen de Poth hoog was en ook in de zwarte cijfers bleef, terwijl de kasreserve van het Bartholomeus Gasthuis juist laag en in een aantal jaren zelfs negatief was. Ervan uitgaande dat beide instellingen continu hun winsten en verliezen doorschoven naar het voorgaande jaar, betekent dit dat de Armen de Poth over alle jaren heen meer winst had gemaakt dan het Bartholomeus Gasthuis. Dit weet ik echter niet zeker en dus kan ik er niet veel met zekerheid over zeggen.

Deel 2: De financiering van de armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw

In dit tweede deel van mijn onderzoek ga ik proberen om een antwoord te vinden op de vraag hoe armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw het hoofd financieel gezien bovenwater hielden. Hiervoor ga ik eerst kort wat vertellen over hoe de armenzorg in de achttiende in het algemeen was geregeld in de Nederlandse Republiek. Vervolgens ga ik in op de inkomstenbronnen en uitgavenposten van de armenzorginstellingen. Daarna wil ik ingaan op de vraag of en hoe de armenzorginstellingen over het algemeen voorbereid waren op financiële tegenslagen. Tenslotte hoop ik dan tot een gedegen antwoord te komen op mijn hoofdvraag.

Voordat ik inhoudelijk aan de slag ga, wil ik eerst nog iets zeggen over de beschikbaarheid van informatie over armenzorg en armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw. Er is tot op heden nog maar weinig werk verschenen waarin wordt ingegaan op de armenzorg in de gehele Nederlandse Republiek. De meeste werken over de armenzorg in de Nederlandse Republiek die zijn verschenen, zijn beperkt tot de armenzorg in één plaats of tot één armenzorginstelling en ook deze werken zijn beperkt. Een algemeen beeld van de armenzorg in de Nederlandse Republiek en de financiering daarvan zou aan de hand van deze informatie gemaakt kunnen worden door de armenzorg en armenzorginstellingen uit verschillende plaatsen met elkaar te vergelijken. Hierbij wordt echter aan twee punten voorbij gegaan. Ten eerste gaan de meeste werken zoals ik al zei over armenzorg en armenzorginstellingen in plaatsen. In de achttiende eeuw woonde de meerderheid van de bevolking echter nog steeds op het platteland en de armenzorg daar is vrijwel niet onderzocht en zou dus niet worden meegenomen in zo'n vergelijking. Ten tweede is er over enkele plaatsen veel informatie beschikbaar, terwijl er over veel andere plaatsen helemaal niets bekend is. Er is niets dat erop duidt dat het beeld over de armenzorg dat naar voren komt in de plaatsen die wel gedocumenteerd zijn representatief is voor de armenzorg in de gehele provincie. Desalniettemin zal ik met mijn eigen gegevens en andere informatie dat wel beschikbaar is proberen een beeld te schetsen van de financiering van de armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw. Totdat de alle armenzorginstellingen in de gehele Nederlandse Republiek zijn onderzocht is een sluitend antwoord op de vraag hoe armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw overleefden nog niet mogelijk.

Armenzorg in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw

In heel Nederland was armenzorg in de achttiende eeuw een lokale aangelegenheid. Vrijwel alle zorg voor de armen bestond uit lokale initiatieven die afkomstig waren van welgestelde burgers en kerkelijke instellingen. De verschillende overheden bemoeiden zich weinig met de armenzorg en als ze het al hadden gewild was het bijna niet mogelijk geweest door de grote autonomie van de provincies in het land en van de steden in de provincies. Het gevolg hiervan was dat de armenzorg grotendeels ongereguleerd was en dat de armen voor zorg volledig afhankelijk waren van de liefdadigheid van de armenzorginstellingen. Ondanks de marginale rol die de overheid speelde in de armenzorg had de overheid – en dan voornamelijk de stadsbesturen – er wel baat bij dat de armenzorg in stand bleef. De armenzorg hield de grote groepen armen namelijk kalm door ze te voorzien van de primaire levensbehoeften en zodoende droeg de armenzorg bij aan de publieke orde in de steden. Als armenzorginstellingen in een stad dreigden te verdwenen werd er dan ook regelmatig door de overheid ingegrepen om de instellingen in stand te houden. Vaak werd dan besloten om een deel van de belastinginkomsten te schenken aan de noodleidende armenzorginstellingen.

Voor de armen zelf was de armenzorg lang niet altijd voldoende om te overleven. Enkel armen die in werden opgenomen in gasthuizen en dergelijke hadden geluk: zij kregen dagelijks te eten en te drinken en werden in het geval van ziekte verzorgd. De overige armen moesten het echter vooral doen met voedseluitdelingen en moesten voor de rest zelf maar zien hoe ze overleefden.²⁰

Inkomsten en uitgaven van de armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw

Over het algemeen hadden armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw hoofdzakelijk drie soorten inkomstenbronnen. De eerste inkomstenbron was eigen kapitaal. Vrijwel alle armenzorginstellingen beschikten in zekere maten over eigen kapitaal in de vorm van onroerend goed of rentebrieven en haalden hier inkomsten uit in de vorm van pachten en renten. De omvang van het eigen kapitaal verschilde sterk per instelling; sommige instellingen hadden beschikking over veel eigen kapitaal en haalden daar het overgrote deel van hun inkomsten vandaan (denk hierbij aan instellingen als de Armen de Poth en het Bartholomeus Gasthuis), terwijl andere instellingen juist weinig kapitaal bezaten en hun inkomsten ergens anders vandaan moesten halen. De tweede inkomstenbron van armenzorginstellingen waren de al dan niet vrijwillige giften van burgers. In veel kerken werd bijvoorbeeld wekelijks een collecte gehouden ten behoeve van de armen en het viel uiteraard op als iemand weigerde bij te dragen aan de collecte. Het geld dat de kerk op deze wijze binnenhaalde werd doorgesluisd naar de kerkelijke armenzorginstellingen in de stad. Naast collectes in de kerk gingen sommige armenzorginstellingen op eigen initiatief langs de deuren om te collecteren. Naast de collectes kwam het ook regelmatig voor dat welgestelde burgers geld doneerden aan een instelling of besloten om per testament grote bedragen na te laten aan een armenzorginstelling. De redenen voor deze vrijwillige schenkingen waren waarschijnlijk: medeleven met de armen, de christelijke moraal waarin zorg voor de medemens hoog in het vaandel stond en de status die een grote schenking aan een liefdadigheidsinstelling met zich meebracht. Voor veel armenzorginstellingen – vooral voor degenen met weinig eigen kapitaal – vormden al deze giften de belangrijkste bron van inkomsten. De derde bron van inkomsten voor de armenzorginstellingen in de provincie Utrecht in de achttiende eeuw waren de incidentele subsidies van overheden. Aangezien de armenzorg bijdroeg aan de openbare orde, waren veel stadsbesturen erbij gebaat als het in stand bleef. Daarom werd in veel plaatsen besloten om een deel van de bepaalde belastingen ten goede te laten komen van de armenzorg. Aangezien deze subsidies meestal incidenteel waren vormde het voor weinig armenzorginstellingen een belangrijke bron van inkomsten.²¹

De uitgaven van de armenzorginstellingen verschilden sterk per instelling en waren voor een groot deel afhankelijk van de activiteiten van de instelling. Een instelling die enkel onderdak bood aan armen had uiteraard andere uitgaven dan een instelling die voornamelijk aan voedseluitdelingen deed. Toch zijn er wel enkele uitgavenposten die bij alle instellingen terug te vinden zijn. De voornaamste daarvan zijn de uitgaven aan levensmiddelen; elke instelling moest immers over goederen beschikken waarmee armen verzorgd konden worden en nooit konden al deze goederen via landbouw op eigen land vergaard worden. Een andere uitgavenposten die regelmatig langskwam was de post onderhoud. Veel instellingen hadden namelijk een gebouw in bezit waarin armen verzorgd werden en daarnaast hadden sommige instellingen ook nog kleine woningen in bezit die ter bewoning werden afgestaan. Al deze gebouwen moesten uiteraard worden onderhouden en dat koste geld. Ook personeelskosten vormden regelmatig een uitgavenpost voor armenzorginstellingen. Voornamelijk zieke armen

²⁰ M. Prak, 'Armenzorg 1500-1800' in: Van Gerwen en van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen* (1998)

²¹ Ibidem 68-71

hadden continu verzorging nodig en daarvoor stelde armenzorginstellingen binnenvaders en binnenmoeders aan die de zorg op zich namen. Uiteraard kregen zij voor deze voltijd baan wel betaald.²²

Een concrete vergelijking tussen verschillende armenzorginstellingen uit de Nederlandse Republiek

Nu de armenzorg in zijn algemeenheid is beschreven en tevens de algemene inkomsten- en uitgavenbronnen van armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw zijn omschreven is het tijd voor een concrete vergelijking van de financiële situatie van de door mij onderzochte armenzorginstellingen (Armen de Poth en het Bartholomeus Gasthuis red.) en andere armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek. De armenzorginstellingen waarmee ik de Armen de Poth en het Bartholomeus Gasthuis ga vergelijken komen allemaal uit verschillende steden op verschillende plaatsen binnen de Republiek. Vrijwel alle instellingen waarmee ik de vergelijking ga maken zijn gasthuizen. Hier heb ik voor gekozen omdat gasthuizen zich bezighielden met de meeste aspecten van de armenzorg en dat zoeken naar literatuur vergemakkelijkt. Nog even samenvattend beschikten zowel de Stichting de Armen de Poth als het Bartholomeus Gasthuis over een stabiele bron van inkomsten bestaande uit inkomsten uit onroerend goed en inkomsten uit kapitaal die respectievelijk waren vergaard door schenkingen per testament en – in het geval van het Bartholomeus Gasthuis – de opname van proveniers. Met deze inkomsten konden beide instellingen ruim de helft van hun jaarlijkse uitgaven dekken. Er zijn echter ook enkele verschillen; zo had de Armen de Poth bijvoorbeeld veel ruimere financiële reserves dan het Bartholomeus Gasthuis. Daartegenover stond echter dat de Armen de Poth te maken had met grotere fluctuaties in de inkomsten en uitgaven dan de het Bartholomeus Gasthuis.

De eerste instelling waarmee ik de Armen de Poth en het Bartholomeus Gasthuis ga vergelijken is het Sint Antonius Gasthuis uit Leeuwarden. Dit gasthuis – dat in het begin van de vijftiende eeuw gesticht is – nam een aantal taken op zich waaronder; het opnemen van armen en zieken en het opnemen van krankzinnigen. Evenals het Bartholomeus Gasthuis nam het Antonius Gasthuis ook proveniers op. In het Antonius Gasthuis gebeurde dit echter in grote getale. In de achttiende eeuw bezat het Antonius Gasthuis evenals het Bartholomeus Gasthuis en de Stichting de Armen de Poth een omvangrijke hoeveelheid onroerend goed en kapitaal waar een belangrijk deel van de inkomsten vandaan kwamen. Tevens werden overschotten geïnvesteerd in obligaties om zo nog meer inkomsten uit kapitaal te genereren. Tegen het midden van de achttiende eeuw raakt het gasthuis echter in financiële problemen doordat de inkomsten teruglopen en de uitgaven stijgen. Om de tekorten te dichten sluit het bestuur van het gasthuis leningen af, wat de situatie op den duur nog penibeler maakt. Om er financieel weer bovenop te komen vraagt het bestuur van het gasthuis aan het stadsbestuur of ze het gasthuis mogen sluiten zodat ze zich alleen nog maar hoeven richten op de verzorging van proveniers. Het stadsbestuur stemt toe en uiteindelijk krijgt het gasthuisbestuur de financiën weer op orde. Evenals de twee door mij onderzochte instellingen werd het Antonius Gasthuis dus voor een belangrijk deel gefinancierd uit onroerend goed en kapitaal. Tevens weet ook het Antonius Gasthuis zonder directe overheidssteun de achttiende eeuw door te komen. Hiervoor veranderde de instelling echter wel van een armenzorginstelling naar een betaalde zorginstelling.²³

De tweede instelling waarmee ik mijn twee instellingen ga vergelijken is het Sint Eloyengasthuis dat – evenals het Bartholomeus Gasthuis – afkomstig is uit Utrecht. Het Sint Eloyengasthuis was een aanhangsel van de smedengilde uit Utrecht en verkreeg in de zeventiende eeuw een groot deel van haar inkomsten uit de overschotten van het gilde. In de

²² Ibidem

²³ L. Plaisier, en M. van Zanten, *Het Sint Anthony Gasthuis in Leeuwarden* (Leeuwarden 2006) 15-30

achttiende eeuw namen de overschotten van het gilde echter af en daalden ook de inkomsten van het gasthuis. Gelukkig voor het gasthuis had het onroerend goed en kapitaal in bezit dat het had verkregen door schenkingen per testament. Naarmate de achttiende eeuw vorderde werden deze bezittingen een steeds belangrijkere bron van inkomsten voor het gasthuis. In 1767 kwam bijvoorbeeld bijna driekwart van de inkomsten uit deze bezittingen. Andere inkomsten verkreeg het gasthuis door de opbrengsten van collectebussen die tijdens herenmaaltijden rond gingen. Tevens nam ook het Sint Eloyengasthuis om de zoveel tijd proveniers op. In grote lijnen was de financiering van het Sint Eloyengasthuis dus vergelijkbaar met de financiering van de Armen de Poth en het Bartholomeus Gasthuis; een groot en stabiel deel van de inkomsten kwam voort uit onroerend goed. De aanvulling van de inkomsten verschilt echter met dat van de Armen de Poth (en voor een klein deel met van dat van het Bartholomeus Gasthuis); de aanvulling was namelijk voornamelijk afkomstig van collectes, de overschotten van het gilde en de opbrengsten van de toelating van proveniers.²⁴

De derde instelling die langs komt in deze reeks vergelijkingen is het Sint Elisabeth Gasthuis uit Haarlem dat in 1581 is opgericht. In dit gasthuis werden voornamelijk arme zieken verzorgd. Evenals alle andere instellingen die tot nu toe de revue hebben gepasseerd kwamen ook de inkomsten van het Sint Elisabethgasthuis voor het belangrijkste deel uit onroerend goed en kapitaal dat men door schenkingen had verkregen. In de achttiende eeuw werden grote hoeveelheden grond door het gasthuis verkocht en omgezet in obligaties. Dit bleek achteraf echter een misrekening, want in de Franse Tijd waren deze obligaties nog maar een derde van de oorspronkelijke waarde waard.²⁵

²⁴ R. Rommes en J. van de Spek, *Met hand en hart: zeven eeuwen smedengilde en St. Eloyengasthuis in Utecht 1304-2004* (Utrecht 2004) 78-79

²⁵ J.J. Temminck, 'De oudste geschiedenis' in: A.F. Gaarlandt-Kist (red.), *400 Jaar St. Elisabeth's of Grootte Gasthuis te Haarlem* (Haarlem 1981) 22-23

Conclusie

De bovenstaande vergelijkingen met armenzorginstellingen uit andere steden in de Nederlandse Republiek lijken het beeld over de financiering van armenzorginstellingen wat in de door mij onderzochte instellingen – Sichting de Armen de Poth en het Sint Bartholomeus Gasthuis – naar voren komt te bevestigen; alle instellingen die in de vergelijking zijn meegenomen haalden het belangrijkste deel van hun jaarlijkse inkomsten uit onroerend goed en kapitaal dat ze in bezit hadden gekregen door schenkingen (meestal per testament) en/of de opname van proveniers (in het geval van gasthuizen). Tevens moesten alle instellingen (inclusief de Armen de Poth en het Bartholomeus Gasthuis) die in de vergelijking naar voren komen het gedurende de gehele achttiende eeuw zelf – zonder overheidssteun – zien te redden, waar ze ook in slaagden. Wat tevens geconcludeerd kan worden uit alle gegevens is dat de armenzorg in de achttiende eeuw niet kon bestaan zonder de liefdadigheid van het welgestelde deel van de samenleving. Het overgrote deel van de inkomsten kwam immers uit onroerend goed en kapitaal. Vrijwel al dit onroerend goed en een aanzienlijk deel van dit kapitaal hadden de armenzorginstellingen verkregen door schenkingen van weldoeners. Indirect was het belangrijkste deel van de inkomsten van armenzorginstellingen dus afkomstig van liefdadigheid. Daarnaast kregen armenzorginstellingen regelmatig geldschenkingen en waren sommige instellingen voor een belangrijk deel van hun inkomsten afhankelijk van collectes.

Er moeten bij de bovenstaande conclusies echter een aantal belangrijke kanttekeningen worden geplaatst. De belangrijkste kanttekening is dat wat in dit onderzoek naar voren komt lang niet representatief is voor de financiering van de armenzorg in de gehele Nederlandse Republiek in de gehele achttiende eeuw. Wat in dit onderzoek naar voren is gekomen vormt maar een kleine fractie van het totale beeld; er zijn nog veel meer gegevens beschikbaar over de financiering van armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek. Gezien de grootte van dit onderzoek kunnen al deze gegevens er echter niet in betrokken worden. Daarbij komt dat de bekende gegevens nog steeds maar een klein deel vormen van het totale beeld. Zoals ik al heb aangegeven is er naar heel veel armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek nog helemaal geen onderzoek gedaan en is er over de armenzorg op het platteland (waar in de achttiende eeuw nog meer dan de helft van de bevolking woonde) vrijwel niets bekend.

Desalniettemin geven de bovenstaande conclusies op zijn minst een indicatie over hoe armenzorginstellingen (en dan met name gasthuizen) in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw gefinancierd werden. Er moeten nog veel gegevens over armenzorginstellingen worden verkregen en er konden wellicht meer gegevens worden verwerkt in dit onderzoek. Maar het feit dat de gegevens van al deze willekeurig uitgekozen gasthuizen verspreid over de gehele Republiek eenzelfde beeld over de financiering van armenzorginstellingen – en gasthuizen in het bijzonder – weergeven is mijns inziens een sterke indicatie dat armenzorginstellingen in de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw over het algemeen voor het belangrijkste deel werden gefinancierd uit goederen in eigen bezit, dat werd aangevuld met schenkingen en – in het geval van gasthuizen – de opname van proveniers.

Bijlage 1: Jaarrekeningen van Stichting de Armen de Poth

Jaarekening van 1750			
Inkomsten		Uitgaven	
Landpachten	2214,00	Renten	95,41
Huus verhuur	113,00	Salarissen	414,93
Losrenten	57,66	Belastingen	904,61
Goederen Pesthuis	7,60	Timmeragien en reparaties	617,10
Goederen Celzusteren	35,00	Tarwe, rogge, boter, turf en hout	1175,34
Goederen Jordaen v.d. Maath	422,00	Omkosten penningmeester en regenten	382,68
Renten	35,44	Afgelost kapitaal en aangekochte goederen	0,00
Verkochte kleding en huisraad	0,00	Afschrijvingen	50,00
Aangemaakte goederen en timmeragie	114,57	Achterstallige betalingen	552,66
Afgelost kapitaal en verkochte goederen	0,00	Overige	525,74
Overgenomen leningen	68,75		
Houtgewas	456,93		
Gerestitueerde excijsen	74,60		
Overgeleverde restanten	2388,11		
Overige	85,90		
Totale inkomsten	6073,56	Totale uitgaven	4718,46

Jaarekening van 1751			
Inkomsten		Uitgaven	
Landpachten	2092,00	Renten	95,41
Huus verhuur	113,00	Salarissen	414,93
Losrenten	57,66	Belastingen	1426,45
Goederen Pesthuis	7,60	Timmeragien en reparaties	555,65
Goederen Celzusteren	35,00	Tarwe, rogge, boter, turf en hout	1060,43
Goederen Jordaen v.d. Maath	242,00	Omkosten penningmeester en regenten	381,28
Renten	35,44	Afgelost kapitaal en aangekochte goederen	0,00
Verkochte kleding en huisraad	0,00	Afschrijvingen	60,00
Aangemaakte goederen en timmeragie	86,86	Achterstallige betalingen	653,86
Afgelost kapitaal en verkochte goederen	0,00	Overige	498,73
Overgenomen leningen	68,75		
Houtgewas	329,00		
Gerestitueerde excijsen	0,00		
Overgeleverde restanten	489,00		
Overige	79,90		
Totale inkomsten	3636,21	Totale uitgaven	5146,73

Jaarekening van 1752			
Inkomsten		Uitgaven	
Landpachten	2068,50	Renten	95,41
Huus verhuur	57,00	Salarissen	414,93
Losrenten	57,66	Belastingen	985,62
Goederen Pesthuis	7,60	Timmeragien en reparaties	321,95
Goederen Celzusteren	35,00	Tarwe, rogge, boter, turf en hout	1242,37
Goederen Jordaan v.d. Maath	242,00	Omkosten penningmeester en regenten	254,46
Renten	35,44	Afgelost kapitaal en aangekochte goederen	0,00
Verkochte kleding en huisraad	0,00	Afschrijvingen	368,00
Aangemaakte goederen en timmeragie	145,00	Achterstallige betalingen	122,45
Afgelost kapitaal en verkochte goederen	0,00	Overige	529,44
Overgenomen leningen	68,75		
Houtgewas	634,00		
Gerestitueerde excijsen	0,00		
Overgeleverde restanten	1288,57		
Overige	445,23		
Totale inkomsten	5084,75	Totale uitgaven	4334,62

Jaarekening van 1753			
Inkomsten		Uitgaven	
Landpachten	2308,50	Renten	95,41
Huus verhuur	79,00	Salarissen	414,93
Losrenten	57,66	Belastingen	1351,46
Goederen Pesthuis	7,60	Timmeragien en reparaties	316,27
Goederen Celzusteren	35,00	Tarwe, rogge, boter, turf en hout	1201,08
Goederen Jordaan v.d. Maath	245,00	Omkosten penningmeester en regenten	182,80
Renten	35,44	Afgelost kapitaal en aangekochte goederen	0,00
Verkochte kleding en huisraad	0,00	Afschrijvingen	52,00
Aangemaakte goederen en timmeragie	145,00	Achterstallige betalingen	0,00
Afgelost kapitaal en verkochte goederen	0,00	Overige	150,06
Overgenomen leningen	68,75		
Houtgewas	80,00		
Gerestitueerde excijsen	0,00		
Overgeleverde restanten	0,00		
Overige	385,01		
Totale inkomsten	3446,96	Totale uitgaven	3764,00

Jaarekening van 1754			
Inkomsten		Uitgaven	
Landpachten	2380,50	Renten	95,41
Huus verhuur	79,00	Salarissen	414,93
Losrenten	57,66	Belastingen	1108,03
Goederen Pesthuis	7,60	Timmeragien en reparaties	830,43
Goederen Celzusteren	35,00	Tarwe, rogge, boter, turf en hout	1617,11
Goederen Jordaan v.d. Maath	263,00	Omkosten penningmeester en regenten	153,69
Renten	35,44	Afgelost kapitaal en aangekochte goederen	0,00
Verkochte kleding en huisraad	0,00	Afschrijvingen	155,00
Aangemaakte goederen en timmeragie	151,29	Achterstallige betalingen	0,00
Afgelost kapitaal en verkochte goederen	39,90	Overige	289,44
Overgenomen leningen	68,75		
Houtgewas	146,75		
Gerestitueerde excijsen	0,00		
Overgeleverde restanten	116,00		
Overige	124,80		
Totale inkomsten	3505,69	Totale uitgaven	4664,03

Jaarekening van 1755			
Inkomsten		Uitgaven	
Landpachten	2512,50	Renten	95,41
Huus verhuur	79,00	Salarissen	414,93
Losrenten	57,66	Belastingen	267,71
Goederen Pesthuis	7,60	Timmeragien en reparaties	732,51
Goederen Celzusteren	35,00	Tarwe, rogge, boter, turf en hout	890,53
Goederen Jordaan v.d. Maath	263,00	Omkosten penningmeester en regenten	187,49
Renten	35,44	Afgelost kapitaal en aangekochte goederen	0,00
Verkochte kleding en huisraad	0,00	Afschrijvingen	367,42
Aangemaakte goederen en timmeragie	159,29	Achterstallige betalingen	77,95
Afgelost kapitaal en verkochte goederen	0,00	Overige	267,35
Overgenomen leningen	68,75		
Houtgewas	1076,50		
Gerestitueerde excijsen	65,80		
Overgeleverde restanten	0,00		
Overige	434,54		
Totale inkomsten	4795,08	Totale uitgaven	3301,30

Jaarekening van 1756			
Inkomsten		Uitgaven	
Landpachten	2530,00	Renten	95,41
Huus verhuur	83,00	Salarissen	444,93
Losrenten	57,66	Belastingen	345,19
Goederen Pesthuis	7,60	Timmeragien en reparaties	1003,20
Goederen Celzusteren	35,00	Tarwe, rogge, boter, turf en hout	1186,24
Goederen Jordaan v.d. Maath	263,00	Omkosten penningmeester en regenten	181,28
Renten	35,44	Afgelost kapitaal en aangekochte goederen	0,00
Verkochte kleding en huisraad	0,00	Afschrijvingen	0,00
Aangemaakte goederen en timmeragie	161,57	Achterstallige betalingen	0,00
Afgelost kapitaal en verkochte goederen	0,00	Overige	249,69
Overgenomen leningen	68,75		
Houtgewas	475,00		
Gerestitueerde excijsen	64,63		
Overgeleverde restanten	0,00		
Overige	0,00		
Totale inkomsten	3781,65	Totale uitgaven	3505,94

Jaarekening van 1757			
Inkomsten		Uitgaven	
Landpachten	2506,00	Renten	95,41
Huus verhuur	93,00	Salarissen	444,93
Losrenten	57,66	Belastingen	1837,41
Goederen Pesthuis	7,60	Timmeragien en reparaties	685,94
Goederen Celzusteren	35,00	Tarwe, rogge, boter, turf en hout	1315,71
Goederen Jordaan v.d. Maath	263,00	Omkosten penningmeester en regenten	251,33
Renten	35,44	Afgelost kapitaal en aangekochte goederen	0,00
Verkochte kleding en huisraad	0,00	Afschrijvingen	0,00
Aangemaakte goederen en timmeragie	161,57	Achterstallige betalingen	0,00
Afgelost kapitaal en verkochte goederen	0,00	Overige	148,81
Overgenomen leningen	68,75		
Houtgewas	157,75		
Gerestitueerde excijsen	65,80		
Overgeleverde restanten	0,00		
Overige	0,00		
Totale inkomsten	3451,58	Totale uitgaven	4779,53

Jaarekening van 1758			
Inkomsten		Uitgaven	
Landpachten	2546,00	Renten	95,41
Huus verhuur	93,00	Salarissen	444,93
Losrenten	57,66	Belastingen	1117,22
Goederen Pesthuis	7,60	Timmeragien en reparaties	616,45
Goederen Celzusteren	35,00	Tarwe, rogge, boter, turf en hout	1696,71
Goederen Jordaan v.d. Maath	263,00	Omkosten penningmeester en regenten	207,30
Renten	35,44	Afgelost kapitaal en aangekochte goederen	0,00
Verkochte kleding en huisraad	0,00	Afschrijvingen	0,00
Aangemaakte goederen en timmeragie	258,57	Achterstallige betalingen	0,00
Afgelost kapitaal en verkochte goederen	1199,75	Overige	212,99
Overgenomen leningen	68,75		
Houtgewas	805,50		
Gerestitueerde excijsen	68,15		
Overgeleverde restanten	0,00		
Overige	13,65		
Totale inkomsten	5452,08	Totale uitgaven	4391,01

Bijlage 2: Jaarrekeningen van het Sint Bartholomeus Gasthuis

Jaarekening van 1750			
Inkomsten			
Erfpachten	9,78	Vorige rekening	145,92
Landpachten	1544,00	Huur	0,00
Oude renten en oud eigens	35,10	Wijn	144,00
Losrenten	2202,90	Begrafenissen	0,00
Nieuwe Broeders	80,00	Weekelijkse uitgaven	271,05
De bus	0,00	Reiskosten	0,00
Overige	422,00	Tarwe, erwten etc.	223,30
Sionskameren	194,73	Boter en kaas	503,55
		Ossen en varkens	695,75
		Turf en hout	413,73
		Bier, azijn etc.	193,93
		Vlas, weefgetouw	22,00
		Salarissen	304,00
		Reparaties	132,50
		Kuipen en manden	24,00
		Kortingen	5,40
		Belastingen	382,19
		Overige	989,08
		Onkosten regenten	246,25
		Volgende rekening	130,10
Totaal	4488,50	Totaal	4826,74

Jaarekening van 1751			
Inkomsten		Uitgaven	
Erfpachten	9,78	Vorige rekening	145,92
Landpachten	1645,00	Huur	0,00
Oude renten en oud eigens	35,10	Wijn	0,00
Losrenten	2202,90	Begrafenissen	5,10
Nieuwe Broeders	40,00	Weekelijkse uitgaven	265,75
De bus	0,00	Reiskosten	0,00
Overige	3683,40	Tarwe, erwten etc.	218,00
Sionskameren	194,73	Boter en kaas	546,80
		Ossen en varkens	604,80
		Turf en hout	375,08
		Bier, azijn etc.	172,08
		Vlas, weefgetouw	67,50
		Salarissen	304,00
		Reparaties	514,25
		Kuipen en manden	27,00
		Kortingen	0,60
		Belastingen	851,62
		Overige	2363,33
		Onkosten regenten	435,48
		Volgende rekening	195,55
Totaal	7810,91	Totaal	7092,84

Jaarekening van 1752			
Inkomsten		Uitgaven	
Erfpachten	9,78	Vorige rekening	145,87
Landpachten	1475,00	Huur	0,00
Oude renten en oud eigens	35,10	Wijn	0,00
Losrenten	2202,90	Begrafenissen	0,00
Nieuwe Broeders	0,00	Weekelijkse uitgaven	220,36
De bus	0,00	Reiskosten	0,00
Overige	1607,55	Tarwe, erwten etc.	235,50
Sionskameren	194,73	Boter en kaas	441,35
		Ossen en varkens	582,60
		Turf en hout	369,97
		Bier, azijn etc.	186,25
		Vlas, weefgetouw	0,00
		Salarissen	304,00
		Reparaties	679,94
		Kuipen en manden	13,60
		Kortingen	61,50
		Belastingen	592,68
		Overige	902,70
		Onkosten regenten	427,05
		Volgende rekening	146,65
Totaal	5525,06	Totaal	5310,02

Jaarekening van 1753			
Inkomsten		Uitgaven	
Erfpachten	9,78	Vorige rekening	145,92
Landpachten	1461,00	Huur	0,00
Oude renten en oud eigens	35,10	Wijn	0,00
Losrenten	2202,90	Begrafenissen	0,00
Nieuwe Broeders	0,00	Weekelijkse uitgaven	267,60
De bus	0,00	Reiskosten	0,00
Overige	310,75	Tarwe, erwten etc.	245,50
Sionskameren	194,73	Boter en kaas	435,60
		Ossen en varkens	534,95
		Turf en hout	330,80
		Bier, azijn etc.	220,68
		Vlas, weefgetouw	0,00
		Salarissen	304,00
		Reparaties	251,05
		Kuipen en manden	11,55
		Kortingen	56,03
		Belastingen	581,53
		Overige	657,08
		Onkosten regenten	462,88
		Volgende rekening	167,65
Totaal	4214,26	Totaal	4672,79

Jaarekening van 1754			
Inkomsten		Uitgaven	
Erfpachten	9,78	Vorige rekening	145,92
Landpachten	1677,00	Huur	0,00
Oude renten en oud eigens	35,10	Wijn	0,00
Losrenten	2202,90	Begravenissen	0,00
Nieuwe Broeders	120,00	Weekelijkse uitgaven	275,26
De bus	0,00	Reiskosten	0,00
Overige	358,00	Tarwe, erwten etc.	261,90
Sionskameren	202,73	Boter en kaas	411,60
		Ossen en varkens	540,75
		Turf en hout	371,08
		Bier, azijn etc.	205,00
		Vlas, weefgetouw	38,05
		Salarissen	304,00
		Reparaties	182,85
		Kuipen en manden	11,25
		Kortingen	265,31
		Belastingen	649,79
		Overige	613,95
		Onkosten regenten	443,28
		Volgende rekening	165,50
Totaal	4605,51	Totaal	4885,48

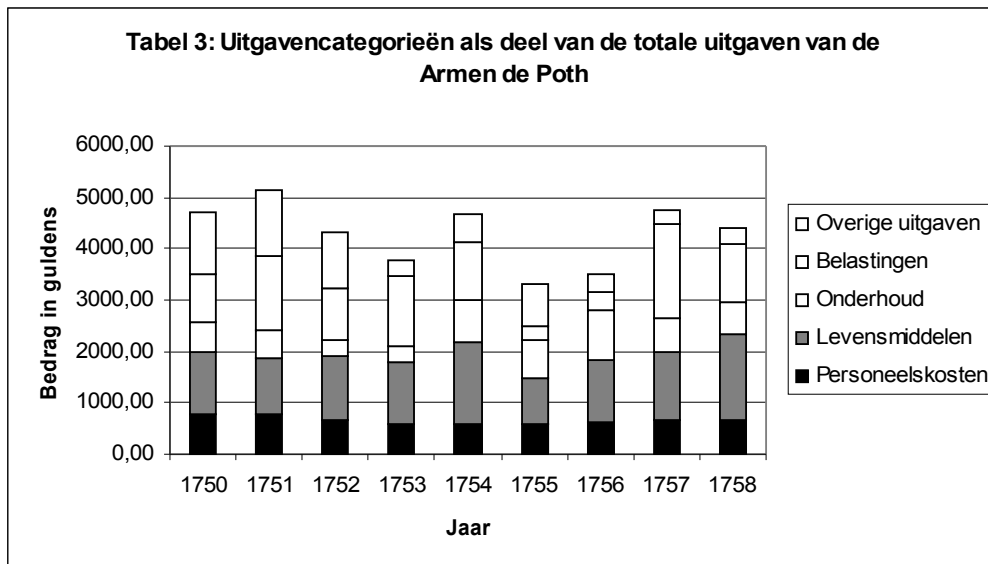
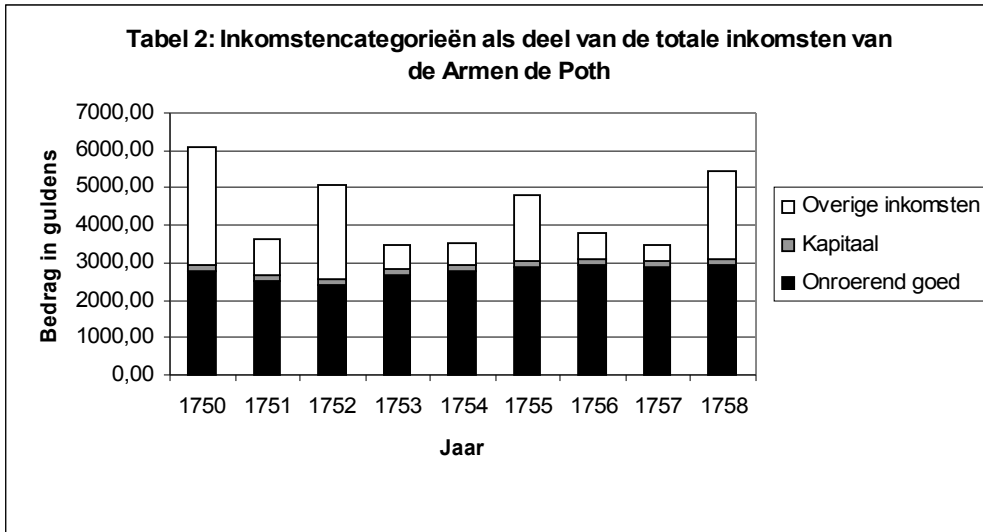
Jaarekening van 1755			
Inkomsten		Uitgaven	
Erfpachten	9,78	Vorige rekening	145,92
Landpachten	1658,00	Huur	0,00
Oude renten en oud eigens	35,10	Wijn	0,00
Losrenten	2202,90	Begravenissen	59,85
Nieuwe Broeders	80,00	Weekelijkse uitgaven	263,10
De bus	0,00	Reiskosten	0,00
Overige	933,40	Tarwe, erwten etc.	198,50
Sionskameren	210,73	Boter en kaas	388,75
		Ossen en varkens	477,00
		Turf en hout	205,25
		Bier, azijn etc.	172,80
		Vlas, weefgetouw	0,00
		Salarissen	304,00
		Reparaties	256,75
		Kuipen en manden	14,15
		Kortingen	123,90
		Belastingen	805,24
		Overige	705,00
		Onkosten regenten	348,85
		Volgende rekening	157,55
Totaal	5129,91	Totaal	4626,61

Jaarekening van 1756			
Inkomsten		Uitgaven	
Erfpachten	9,78	Vorige rekening	145,92
Landpachten	1664,00	Huur	0,00
Oude renten en oud eigens	35,10	Wijn	0,00
Losrenten	2190,90	Begravenissen	0,00
Nieuwe Broeders	80,00	Weekelijkse uitgaven	298,76
De bus	0,00	Reiskosten	0,00
Overige	671,70	Tarwe, erwten etc.	226,50
Sionskameren	210,73	Boter en kaas	373,85
		Ossen en varkens	495,28
		Turf en hout	348,26
		Bier, azijn etc.	179,50
		Vlas, weefgetouw	54,00
		Salarissen	312,00
		Reparaties	161,70
		Kuipen en manden	14,80
		Kortingen	110,15
		Belastingen	902,70
		Overige	548,24
		Onkosten regenten	415,35
		Volgende rekening	119,15
Totaal	4862,21	Totaal	4706,15

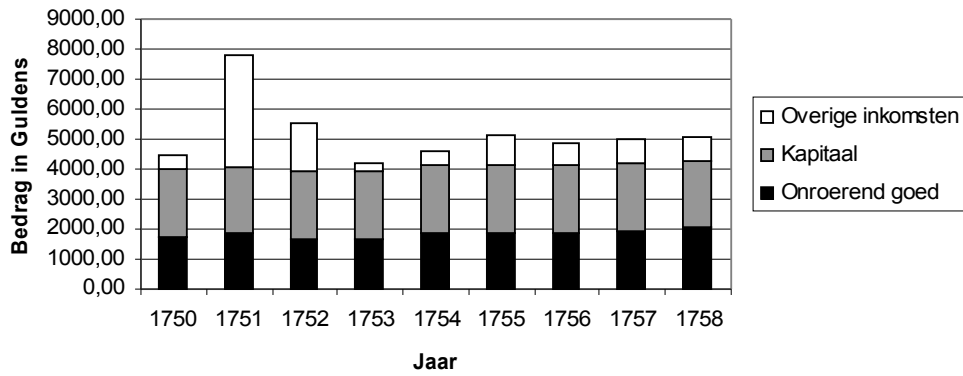
Jaarekening van 1757			
Inkomsten		Uitgaven	
Erfpachten	9,78	Vorige rekening	145,92
Landpachten	1719,00	Huur	0,00
Oude renten en oud eigens	35,10	Wijn	0,00
Losrenten	2190,90	Begravenissen	24,00
Nieuwe Broeders	40,00	Weekelijkse uitgaven	267,38
De bus	0,00	Reiskosten	0,00
Overige	786,45	Tarwe, erwten etc.	69,95
Sionskameren	218,73	Boter en kaas	358,73
		Ossen en varkens	503,01
		Turf en hout	298,50
		Bier, azijn etc.	195,50
		Vlas, weefgetouw	0,00
		Salarissen	312,00
		Reparaties	435,10
		Kuipen en manden	3,45
		Kortingen	129,15
		Belastingen	900,91
		Overige	485,14
		Onkosten regenten	415,28
		Volgende rekening	137,40
Totaal	4999,96	Totaal	4681,41

Jaarekening van 1758			
Inkomsten		Uitgaven	
Erfpachten	9,78	Vorige rekening	145,92
Landpachten	1817,00	Huur	0,00
Oude renten en oud eigens	35,10	Wijn	0,00
Losrenten	2190,90	Begrafenissen	26,20
Nieuwe Broeders	80,00	Weekelijkse uitgaven	298,77
De bus	0,00	Reiskosten	0,00
Overige	730,65	Tarwe, erwten etc.	391,00
Sionskameren	226,73	Boter en kaas	397,55
		Ossen en varkens	513,30
		Turf en hout	204,30
		Bier, azijn etc.	172,30
		Vlas, weefgetouw	78,00
		Salarissen	287,00
		Reparaties	468,70
		Kuipen en manden	12,05
		Kortingen	118,90
		Belastingen	860,52
		Overige	710,80
		Onkosten regenten	403,90
		Volgende rekening	180,50
Totaal	5090,16	Totaal	5269,71

Bijlage 3: Gebruikte grafieken

Tabel 5: Inkomstencategorieën als deel van de totale inkomsten van het Bartholomeus Gasthuis

Tabel 6: Uitgavencategorieën als deel van de totale uitgaven Bartholomeus Gasthuis

